ROMÂNII DE LA EST DE BUG — Lucrările echipei de identificare a Institutului Central de Statistică conduse de Anton Golopenţia (1941–1943). Volum alcătuit, cu Introducere şi note de Sanda Golopenţia

INTRODUCERE

Prezentul volum aduce în fața cititorilor o cercetare şi o realitate demografic-sociologică, ambele datând din anii celui de al doilea război mondial. Cercetarea, pusă sub conducerea lui Anton Golopenția, a fost întreprinsă de o echipă a Institutului Central de Statistică (I.C.S.), conform dispoziției primite de la Preşedinția Consiliului de Miniştri şi viza *identificarea românilor de la est de Bug* (la care face trimitere, între 1941–1944 şi în cuprinsul volumului de față, sigla oficială I.R.E.B., devenită între timp ambiguă). Realitatea descoperită ca urmare a cercetării e prezentată în rapoarte, studii şi tabele demografice indicând, pe localități, populația românească de pe teritoriul ucrainean dintre Bug şi Nipru, gradul în care aceasta şi-a păstrat limba şi, nu de puține ori, gradul în care sunt conservate, în cadrul ei, obiceiurile tradiționale.

Români, moldoveni, ucraineni românofoni

Cercetătorii I.C.S. au folosit deopotrivă termenii de *români* şi *moldoveni* spre a se referi la membrii comunităților cercetate. Termenul de *români* se impunea întrucât (1) era vorba, pe teritoriul ucrainean de dincolo de Basarabia şi de Transnistria, de sate întemeiate sau populate de oameni veniți din toate provinciile româneşti: moldoveni, ardeleni, sau munteni. O afirmaseră istoricii ruşi şi români, o constată pe teren în anii 1940 şi o comentează în mod special atunci şi după aceea A. Golopenția (vezi secțiunea I), C. Brăiloiu (invitat anume, de A.G., spre a examina proveniența regională a muzicii tradiționale de la est de Bug şi constatând, într-un număr de sate, că aceasta se înrudeşte îndeaproape cu muzica din sudul României), N. Marin-Dunăre, G. Retegan (pentru ultimii doi,

vezi interviurile reproduse în secțiunea VIII)[1]. Şi întrucât (2) în localitățile cercetate se vorbea un grai al limbii române.

În secolul XVII, XVIII şi la începutul secolului XIX avusese într-adevăr loc o criză acută atât în Principate cât şi în teritoriile româneşti incorporate în Imperiul habsburgic. Primele cunosc valuri neîntrerupte de calamități de pe urma războaielor duse de marile puteri pe teritoriul lor (foamete, ciumă), care se adaugă înăspririi regimului feudal şi a regimului fiscal. Mii de români emigrează atunci din Principate către sud, în Țara Turcească sau către est în Țara Tătărască, de unde vor ajunge apoi în Rusia. Locuitorii din Transilvania (mai ales cei din localitățile grănicereşti, români şi secui) şi Banat (grănicerii sârbo-români) emigrează la rândul lor spre Rusia din cauze incluzând, alături de înăsprirea regimului feudal şi a regimului fiscal, acțiunile de catolicizare şi demilitarizare la care sunt supuşi. Documentele cuprinse în acest volum ca şi indicele de nume şi de localități (din care pot fi degajate cu uşurință un inventar onomastic relativ bogat al numelor de familie şi un inventar consistent al numelor româneşti de localități din zonă), împreună cu textilele, muzica şi folclorul, sunt prețioase pentru stabilirea provenienței locuitorilor dintre Bug şi Doneț. În acelaşi timp, ele permit cunoaşterea unor fațete inedite ale civilizației şi vieții sociale din secolul al XVIII-lea a poporului din Principate şi din Transilvania (vezi în acest sens îndeosebi declarația din 21.1.1950a a lui A.G., reprodusă în secțiunea I).

La emigrarea spontană din Moldova, Transilvania sau Banat înspre teritoriile neocupate din Transnistria (la Balta, Râbnița, Dubăsari) şi de acolo mai departe se adaugă acțiunea de colonizare a împărătesei Ecaterina a II-a, care întemeiază sate de grăniceri pe măsură ce eliberează teritorii în urma războaielor cu turcii.

Termenul de *moldoveni* era, la rândul său, adecvat — şi îşi face de altfel loc în mod sistematic în lucrările echipei I.R.E.B. — întrucât, atunci când erau întrebați, oamenii (3) se identificau ca atare şi (4) declarau că vorbesc „moldoveneşte". Rădăcinile autodefinirii ca moldoveni iar nu ca români, vorbind „limba moldovenească" iar nu româna, sunt multiple. Pe de o parte, majoritatea celor stabiliți sau colonizați pe teritoriul de la est de Bug provin din Moldova,

---

[1] În volumul *Transnistria. Încercare de monografie regională* (Bucureşti, 1943, p. 139–140), Nicolae M. Popp semnalează existența unei Asociații (*Transilvanskoe Obşcestvo Ovțivodov*)a oierilor transilvăneni, originari din Mărginimea Sibiului, încă înainte de 1918, la Simferopol în Crimeea.

Basarabia sau Transnistria şi, sosiţi acolo înainte de Unirea Principatelor, păstrează memoria unei Moldove care a dăinuit timp de cinci secole şi, ca atare, a unei identităţi moldovene. Paralel cu acest mod de a se percepe şi legat de el, s-a produs în timp un proces de omogenizare în direcţia moldovenizării diverselor graiuri ale celor aşezaţi la est de Bug. Procesul acesta, firesc, e amintit de G. Retegan în interviul pe care l-am reprodus în secţiunea VIII a volumului de faţă: „Mi-a cântat o babă din Bazinul Doneţului 'Jiule, pustiule, seca-ţi-ar izvoarele, să trec cu picioarele…'. Nu zicea 'picerele' cum zic oltenii, ci 'chicioarele'. Deci, se moldovenizase, chiar dacă ea a fost olteancă… Nu ea, străbunica ei. Şi nu era auzit de la radio! Nu se auzea radio Bucureşti până acolo: aproape 2 000 km în linie dreaptă." La aceasta se adaugă o acţiune masivă de rusificare atât sub regimul ţarist cât şi sub cel sovietic. Chiar interludiul în care, pentru scurtă vreme, se deschid în Republica Autonomă Socialistă Sovietică Moldova şcoli moldoveneşti, e profund marcat de ideologia opoziţiei români/moldoveni. În manualele elaborate cu acest prilej, moldovenii sunt izolaţi de români şi prezentaţi ca slavi; scrierea readoptă alfabetul chirilic după numai câţiva ani de utilizare a alfabetului latin; învăţătorii care procurau de la Balta sau Tiraspol manuale moldoveneşti cu caractere latine şi texte din literatura română sunt acuzaţi de tendinţe imperialiste sau spionaj în slujba statului român şi, drept urmare, închişi sau deportaţi; cu rare excepţii (între care nu se numără nici măcar Creangă), literatura română este absentă din manuale şi predare; studenţilor formaţi în R.A.S.S.M. li se interzice să predea în afara graniţelor acesteia (întrucât republica a investit în educaţia lor şi înţelege să-i păstreze); o parte dintre şcolile existente se închid de altfel nu numai din lipsă de învăţători, ci şi la cererea expresă a părinţilor moldoveni care constată că ele reduc şansele de reuşită ale copiilor lor. Toate aceste aspecte sunt atent documentate în contribuţia lui N. Marin-Dunăre, reprodusă în secţiunea IV a volumului de faţă.

Cititorilor din Republica Moldova sau din Ucraina care ar considera că strămoşii le sunt descrişi nepotrivit ca „români" în paginile de faţă le propunem să întregească de fiecare dată termenul prin sintagma „români moldoveni", mai apropiată de modul de autoreferire cu care sunt deprinşi.

Nu am optat pentru înlocuirea, în textele pe care le edităm, a termenilor *români* sau *moldoveni* prin acela de *români moldoveni* din următoarele raţiuni:

1. țineam să respectăm formulările originale ale cercetătorilor, care — prin alternanța *români/ moldoveni* — sunt semnificative pentru a înțelege negocierea dintre metodologia lucrărilor de identificare, cu presupozițiile ei, şi datele obținute pe teren, cu semnificația lor;

2. la origine, cum am arătat, teritoriul dintre Bug şi Nipru a fost colonizat de trăitori provenind din toate provinciile româneşti care se vor uni ulterior formând statul România;

3. termenul de *moldoveni* îl presupune pe cel, mai general, de *români* care-i poate fi deci substituit; iar vorbitorii graiului moldovenesc sunt, prin firea lucrurilor, vorbitori ai limbii române.

Chiar dacă, pe teritoriul Republicii Moldova, se vorbeşte *limba română moldovenească* (cu alte cuvinte o limbă literară care a fost silită să evolueze pornind de la zero, pe baza graiului moldovenesc, fără a menține contactul cu româna literară bazată pe graiul muntenesc care s-a dezvoltat în România), nu e mai puțin adevărat că în România şi în Republica Moldova se vorbeşte una şi aceeaşi limbă — româna, cu unele, încă mici, diferențe de la un caz la altul. Ne putem gândi în acest sens la opoziția politico-lingvistică dintre engleza vorbită în Marea Britanie şi engleza americană vorbită în Statele Unite ale Americii, care s-au rupt una de alta cam de tot atâta timp ca Basarabia de România sau la cea dintre spaniola vorbită ca limbă națională în Spania şi cea din America Latină, ori la franceza vorbită în Franța şi cea vorbită în Canada (Québec). Nimeni nu ar susține însă că în S.U.A. nu se vorbeşte engleza sau că, atunci când se afirmă că americanii vorbesc engleza, afirmația e făcută tendențios de britanici imperialişti şi nostalgici. Şi nimeni nu afirmă că în țările hispanizante din America Latină nu se vorbeşte limba spaniolă, ci latino-americana, ori că în Québec se vorbeşte nu franceza ci limba chebecoază.

Când a inclus, în Colecția universală de muzică populară înregistrată (1951–1958), cele cinci piese care reprezintă tot ce putem asculta astăzi din ampla sa anchetă la românii de la est de Bug, Constantin Brăiloiu a recurs la un al treilea termen pentru a se referi la aceştia — termenul de *ucraineni românofoni*. În introducerea la piesele 6–10 de pe discul III[2], el scria: „Ucrainenii românofoni

[2] Constantin Brailoiu, ed. *La Collection universelle de musique populaire enregistrée/The World Collection of Recorded Folk Music (1951–1958)*, Réédition intégrale/Complete Re-edition, Disque III. *Europe 1 (Roumains, Ukrainiens roumanophones, Macédo-Roumains, Grecs, Judéo-Espagnols, Bulgares)*, Disques VDE-Gallo, 1984, A 6–10.

sunt ucraineni care vorbesc româna dar nu păstrează amintirea unei patrii anterioare. Veniți din est cel mai devreme se crede la începutul secolului XVIII, ei formează, în tot sudul Ucrainei şi până în Caucaz, mici comunități închise, aflate pe alocuri la depărtare de zeci de km unele de altele. Înecate în marea masă slavă, aceste fărâme etnice au conservat însă, în grade care variază de la sat la sat, personalitatea lor morală, aşa cum se întâmplă adeseori cu grupurile naționale stabilite în teritorii pe care specialiştii le numesc 'de recesiune'. Sau, cel puțin, aşa stăteau lucrurile într-un trecut apropiat".

Bugul ca fluviu despărțitor

Cititorului de astăzi, pe care titlul *Românii de la est de Bug* riscă să-l depeizeze, îi amintim că, în timpul celui de al doilea război mondial, Bugul a constituit frontieră militară între Transnistria administrată de români şi restul Ucrainei, care era administrat de armatele germane.

Depăşirea liniei Bugului are însă în contextul volumului de față şi alte semnificații. Întrucât teritoriul dintre Bug şi Nipru nu face obiectul unor revendicări româneşti, cercetarea e mai puțin afectată de presiunile sau pasiunile ideologice ale momentului. Terenul ales fiind extrem de depărtat, el impune absențe îndelungate din Bucureşti. Pe un plan strict personal, trecerea Bugului îi permite astfel lui Anton Golopenția să refuze ofertele de a deveni Secretar General al Consiliului de Patronaj sau director în Ministerul Propagandei, care i se fac în anul 1942 de către Mihai Antonescu. În declarația din 5.2.1950 b, A.G. scria: „Apreciasem lucrările de peste Bug şi pentru că mă țineau departe de Capitală, ajutându-mă să nu dau niciodată la Asociația Româno-Germană, la care eram stăruitor chemat de Min[isterul] Propagandei, ca având studiile făcute în Germania" (*UC*, p. 53).

Esențial e însă faptul că, trecând Bugul, echipa I.R.E.B. abordează o zonă cu totul necunoscută specialiştilor români, a cărei cercetare îi va fi atras prin îndrăzneală şi inedit nu numai pe conducătorul, ci şi pe mulți dintre tinerii ei membri, dornici de aventură intelectuală. Că aventura profesională se combina cu cea umană, în această campanie de înregistrare care, începută în decembrie 1941, s-a încheiat în februarie 1944, la cinci km de front, a fost subliniat de altfel cu subtilitate, în convorbirile sale cu Z. Rostás, şi de H. H. Stahl. Reproduc,

pentru interesul interpretării, fragmente dintr-un pasaj în care H. H. Stahl încearcă să-l delimiteze pe A.G. de alți membri ai Şcolii Sociologice de la Bucureşti, pornind tocmai de la ineditul şi *îndrăzneala necesară* a campaniei de dincolo de Bug:

— ...Golopenția mai avea ceva, ştia să strângă în jurul lui oameni, să-i organizeze, să-i puie la treabă. Vulcănescu, nu. Era foarte bun profesor, mai bun decât Herseni, care iarăşi nu e puțin lucru, pentru că Herseni era un foarte bun profesor. Dar, din nou, avea această calitate de a fi cald. Entuziasma, făcea atmosferă în jurul unei idei.

— Cred că în această privință Golopenția semăna cu Gusti, căci Gusti avea darul de a strânge în jurul lui oameni şi...

— Da. Da, fără îndoială că da. Sigur, sigur. Numai că Golopenția era mai cald decât Gusti. Gusti era distant, protocolar, pe când ăstalaltul nu. Ăstalaltul avea o serie întreagă de oameni care țineau la el sută la sută, şi cu care pleca în orice fel de aventură. Când i-a trăznit să meargă dincolo de Bug, a reuşit să formeze o echipă care să-l urmeze. Nu era uşor, nu era...

— Vedeți, la asta nu m-am gândit, că asta ar putea să fie o trăznaie.

— Evident că da. Eu am făcut recensământul Transnistriei, dar din ordin. A fost obligația Institutului Central de Statistică să facă această socoteală. Am lucrat cu oameni mobilizați sub arme, nu? Adică armată, pur şi simplu. El, nu. El a mers în aventură de unul singur.

— A fost o expediție.

— O expediție cu comandă ştiințifică şi cu foarte mare îndrăzneală. Şi cu o serie întreagă de indivizi foarte ciudați, pentru că mulți din ei erau — dacă nu chiar înscrişi în partidul comunist, dar nici mult nu le mai lipsea, erau de extremă stângă. Şi el a avut neplăceri din pricina asta. Când făcuse Dâmbovnicul, lucrase cu un fotograf, Bauh. Or, Bauh era ovrei şi era într-un lagăr de concentrare în Transnistria. Nu ştiu ce s-a întâmplat, dar ştiu că a avut de furcă cu treaba asta. A încercat să-l salveze[3], să-l facă să evadeze, sau nu ştiu ce alta. Între ei, Golopenția avea şi un om extrem de inteligent şi de o îndrăzneală nebună. Am fost bun prieten cu el, îl chema Nicolae Betea.

---

[3] Întâmplarea pe care încearcă să o reconstituie aici H. H. Stahl este cuprinsă în scrisoarea D-nei Sonia Palty pe care am reprodus-o în *Anexă*. Din București, A. Bauh a transmis atunci — prin Anton Golopenția — rudelor sale aflate în lagărul de la Golta şi unui număr de 30 de alte familii de evrei — un plic cu bani care să le permită să reziste până la revenirea în țară.

— *Am auzit de el.*

— Un tip cu totul şi cu totul ciudat şi care era de o temeritate nebună, pur şi simplu. Ştiu că el a fost amestecat în chestia Bauh[4]... deci, Golopenţia avea şi această trăsătură de caracter, de a se duce spre aventură, când era nevoie[5].

Nu e exclus ca iniţiativa cercetării românilor de la est de Bug să fi pornit de la Anton Golopenţia. De multe ori, în cadrul Şcolii gustiene, A.G. prezentase ca idei ale profesorului teme de cercetare pur personale, renunţând la paternitatea unei idei[6] atunci când, prin aceasta, o putea apropia de realizare. Lucrul a fost menţionat, între alţii, şi de către Pompiliu Caraion, care a evocat, în studiul său apărut în 1971, *Profesorul Dimitrie Gusti şi Şcoala sociologică de la Bucureşti*, lansarea tumultuoasă a proiectului celor *60 sate româneşti*[7].

Cercetarea la est de Bug continua o linie de abordare bine stabilită în activitatea ştiinţifică a lui A.G. Era o cercetare zonală (cum fusese, în 1939, condusă în colaborare cu Mihai Pop, ancheta de la Dâmbovnic), întreprinsă

---

[4] Nu dispunem de date privind o eventuală acţiune a lui N. Betea în favoarea evreilor din lagărul de la Golta. Ştim doar, din interviul luat de Z. Rostás lui G. Retegan, că acesta din urmă dusese alimente unor familii din lagăr împreună cu A.G.

[5] Cf. Z. Rostás, *Monografia ca utopie*. Interviuri cu Henri H. Stahl (1985–1987), Bucureşti: Paideia, 2000, p. 149–150.

[6] În *Introducere — Un dar postum*, Ştefania Golopenţia scria: „În acest ultim plan de lucru [cel din anul 1948, S.G.] al Şcolii sociologice de la Bucureşti, ideile pentru care militase A.G., idei obiectivate în cercetările de teren şi publicaţiile sale, s-au desprins de el şi au intrat în zestrea metodologică a Şcolii. Aidoma procesului de desprindere de autorul lor a unor creaţii artistice, când acestea au intrat în anonimatul circuitului folcloric, ideile lui A.G. privitoare la cercetarea sociologică au intrat în anonimatul discursului ştiinţific. Nici că se putea o recompensă mai frumoasă a activităţii unui om care lupta pentru realizarea unei idei nu pentru că era a sa, ci pentru că ea îi apărea a reprezenta adevărul ştiinţific al momentului respectiv, a unui om care făcuse deja dovada că — pentru a vedea realizată o idee — putea să renunţe la paternitatea ei" (in Anton Golopenţia, *Ceasul misiunilor reale*, Bucureşti: Editura Fundaţiei Culturale Române, 1999, p. 27).

[7] În studiul său *Profesorul Dimitrie Gusti şi Şcoala sociologică de la Bucureşti*, Pompiliu Caraion scria: „Ajutat de încercatul monografist dr. D. C. Georgescu, A. Golopenţia realizează faimoasa 'anchetă sociologică' în cele 60 sate, urmărind statistic câteva probleme, precum: starea populaţiei, mişcarea populaţiei, evoluţia postbelică a proprietăţii agricole, analiza economică a gospodăriilor rurale, starea sanitară, starea culturală etc. Înainte de pornirea acestei anchete, D. Gusti, ca şi unii dintre elevii lui, în cadrul unor furtunoase şedinţe ţinute la I.S.R., s-au opus chiar violent noii iniţiative; până şi cuvântul 'anchetă', fie ea şi 'sociologică', i se părea atingător la prestigiul ştiinţific al Şcolii. Dar A. Golopenţia nu a cedat; până la urmă, el a căutat să-i convingă pe adversarii lui că, în fond, el nu făcea decât să preia o iniţiativă mai veche chiar a profesorului, un gând de altă dată pierdut în drum datorită unor împrejurări potrivnice. În cele din urmă, D. Gusti a încuviinţat 'ancheta' aceasta 'sumară', ba a scris şi un remarcabil studiu ca introducere la cele cinci volume din *60 sate româneşti*" (*Sociologia Militans*, vol. IV. *Şcoala Sociologică de la Bucureşti*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică, p. 141).

asupra unei populații trăind, ca minoritate, în afara statului român (cum fusese culegerea de izvoare *Românii din Timoc* elaborată, în aceeaşi perioadă, de A.G. şi C. Constante, sub egida Societății Române de Statistică) şi folosind metoda monografiei sumare[8] preconizată de A.G. Iar rezultatele ei puteau servi la informarea conducerii statului (aşa cum o susținuse, încă din teza sa de doctorat, *Die Information der Staatsführung und die überlieferte Soziologie*, în traducere „Informarea conducerii de stat şi sociologia contemporană").

A. G. l-ar fi putut convinge pe Sabin Manuila, pe atunci dornic să pună în aplicare în avantajul României planul gigantic al unui schimb de populație sistematic (în concepția vremii, schimburile de populație ar fi fost de natură să elimine posibile diferenduri istorice între state), de interesul cunoaşterii comunităților româneşti dăinuind neştiute la est de Bug. Şi de faptul că prilejul oferit de înaintarea armatelor române şi germane trebuia folosit, aşa cum, tot la inițiativa lui, un grup de referenți de la Oficiul de Studii compus din Anastase Cărătaşu, Gh. Reteganul, T. Al. Stoianovici, Camil Suciu, Mircea Tiriung şi N. Marin-Dunăre efectuase, între 9–22 mai 1941, anchete paralele în lagărele de prizonieri sârbi de origine etnică română de la Curcani (Ilfov), Odăile (Teleorman), Bălănoaia (Vlaşca), Remetea, Bucovăț şi Moşnița Nouă lângă Timişoara. Ulterior, sau în paralel, rapoartele armatei cu privire la localitățile româneşti întâlnite în cursul înaintării prin stepele ucrainene şi la aproximativ 300–500 cereri de venire în România care îi fuseseră înaintate la est de Bug au făcut ca ancheta I.R.E.B. să fie estimată necesară de către Preşedinția Consiliului de Miniştri. Cercetarea preconizată de A.G. a devenit astfel una din cele trei cercetări oficiale ale Institutului, căreia i s-a recunoscut în acest moment şi o semnificație informativă pentru o posibilă acțiune ulterioară de repatriere.

Pasiunea cu care A.G. s-a dăruit muncii de identificare a românilor de la est de Bug răzbate în scrisoarea lui din 8.9.1942 către Ştefania Golopenția: „Munca de aci merge. Explorăm românii cu şi fără conştiința moldoveniei lor, județ de județ, plasă de plasă şi până la cătunele pierdute. Cum caută alții zăcămintele de preț" (secțiunea III).

---

[8] Numele complet al echipei — „Echipa pentru identificarea și studierea sumară a așezărilor românești de la est de Bug" — amintit în articolul lor (reprodus în secțiunea VIII) de către N. Economu și I. Apostol corespunde acestei viziuni.

Schimburile de populație în viziunea lui Sabin Manuila

În toamna anului 1941, Sabin Manuila a aşternut pe hârtie detaliile unui vast schimb de populație[9] care să prevină pentru România şi statele limitrofe orice război viitor. Rămas inedit până de curând, proiectul lui S. Manuila a fost publicat în anexa articolului Sorina Bolovan, Ioan Bolovan. *Problemele demografice ale Transilvaniei între ştiință şi politică (1920–1945). Studiu de caz*[10]. Conceput de autor ca total şi obligatoriu în regiunile de graniță, schimbul de populație tolera excepții în celelalte zone (pentru cei trecuți de vârsta de reproducere sau pentru 1–2% dintre cei care acumulaseră averi la sate).

Schimbul de populație imaginat de S. Manuila comporta patru etape esențiale. Primele trei etape urmau să asigure soluții pentru: „1) Problema Dobrogei; 2) problema bulgarilor din România şi din Basarabia, care la data conferinței de la Craiova era ocupată de Soviete; 3) problema românilor din Bulgaria, dând Bulgariei atât ca populație cât şi ca suprafață un plus față de ceea ce are astăzi şi eliminând toți românii din Bulgaria şi toți bulgarii din România; 4) problema românilor din Timoc şi Banatul sârbesc; 5) problema sârbilor din România; 6) problema ungurilor din Iugoslavia; 7) problema sârbilor din Ungaria; 8) problema ungurilor din Ardeal; 9) problema rutenilor din Carpați şi 10) problema Ardealului şi a românilor din Ungaria"[11]. Etapa a patra ar fi fost dedicată schimbului de populație româno–ruso–ucrainean[12]. Recensământul din Basarabia, cel din Transnistria şi identificarea românilor de la est de Bug reprezentau deci, din punctul de vedere al Directorul General al Institutului Central de Statistică, preparative indispensabile în vederea acestei etape.

---

[9] Cf. Sorina Bolovan, Ioan Bolovan. *Inițiative româneşti privind problema schimbului de populație în primii ani ai celui de al doilea război mondial (1939–1941)*, (in) *România şi relațiile internaționale în secolul XX. In Honorem Profesorului universitar Dr. Vasile Vesa la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Volum îngrijit de Liviu Țârău şi Virgiliu Țârău, Cluj-Napoca: Clusium, 2000, p. 90–116; Viorel Achim, *The Romanian Population Exchange Project Elaborated by Sabin Manuila in October 1941*, „Annali dell'Istituto storico italo–germanico in Trento/Jahrbuch des Italienisch–deutschen historischen Instituts in Trient", XXVII (2001), p. 593–617; Viorel Achim, *Schimbul de populație în viziunea lui Sabin Manuilă*, „Revista istorică", XIII (2002), nr. 5–6, p. 133–150.

[10] Cf. Camil Mureşanu, coord. *Transilvania între medieval şi modern*, Cluj-Napoca: Centrul de studii transilvane — Fundația Culturală Română, 1996, p. 125–131.

[11] *Idem*, p. 129–130.

[12] *Idem*, p. 130.

Pentru a înțelege condițiile în care a fost elaborat proiectul lui Sabin Manuila e util să ne amintim că în vara anului 1940 România pierduse aproximativ o treime din teritoriu şi populație (Basarabia şi nordul Bucovinei, nordul Transilvaniei şi Cadrilaterul), a căror ocupare/revendicare fusese argumentată prin prezența în cuprinsul lor a unor populații minoritare ucrainene, maghiare, respectiv bulgare[13]. Se punea astfel problema unei rezolvări a problemei minorităților „de acelaşi sânge" cu popoarele vecine prin schimburi de populație cu țările locuite de acestea, care să elimine primejdii viitoare .

Precedente ale unor ample mişcări artificiale de populație existau. După primul război mondial, prin Convenția bilaterală de la Lausanne, aprobată de Societatea Națiunilor, un milion şi jumătate de greci fuseseră transferați obligatoriu din Turcia şi Bulgaria în Grecia. Prin Convenția dintre România şi Turcia din 4 septembrie 1936 se reglementase emigrarea voluntară a populației tătăreşti şi turceşti din Dobrogea în timp de cinci ani, ca rezultat al căreia, în anul 1942 părăsiseră România cca 70 000 turci.

La 7 septembrie 1940 fusese semnat Tratatul de la Craiova care stabilea, în afara cedării către Bulgaria a județelor Caliacra şi Durostor (Cadrilater), un schimb de populație în Dobrogea între România şi Bulgaria având caracter obligatoriu pentru bulgarii din județul Tulcea şi Constanța (60 000 locuitori) şi pentru românii din Cadrilater (106 000 locuitori) şi caracter facultativ pentru bulgarii din alte regiuni ale României, respectiv românii din alte regiuni ale Bulgariei[14]. Schimbul de populație a fost efectuat în toamna anului 1940, cu un adaos de 3 000 români intrați în România şi 2 600 bulgari plecați în Bulgaria la 11 aprilie 1941.

Prin acorduri semnate succesiv cu guvernul rus (la 5 septenmbrie 1940) şi cel român (la 22 octombrie 1940), 150 000 germani fuseseră transferați pe teritoriul Reichului[15].

În anul 1941, schimburile de populație erau dezbătute public de o serie de lideri din Europa Centrală, printre care Edvard Beneş, preşedinte al guvernului cehoslovac din exil şi Edward Raczynsky, ministru de externe al guvernului polonez din exil. Iar în iulie 1942, guvernul britanic va accepta în principiu

---

[13] Cf. Sorina Bolovan, Ioan Bolovan (2000), p. 138.
[14] *Idem*, p. 109–110.
[15] *Idem*, p. 112–113.

transferul (prin schimb de populație) minorității germane din Centrul și Sud-Estul Europei[16].

Între proiectele din epocă, cel datorat lui S. Manuila se singularizează nu numai prin anvergură (el ar fi pus în mişcare aproximativ şase milioane de oameni), ci şi prin menținerea în spațiul etnic românesc, fără a viza anexări imperialiste de teritorii locuite majoritar sau exclusiv de alte popoare şi fără formulări rasiste. Reproducem aici caracterizarea lui Viorel Achim:

[...] cu unele mici excepții, proiectul lui Manuilă se circumscrie spațiului etnic românesc. Nu se vorbeşte de încorporarea la România a unor teritorii neromâneşti sub aspect etnic. Nu este avută în vedere nici anexarea Transnistriei (cerută de unele voci în primele luni de după declanşarea războiului împotriva U.R.S.S.), nici a Banatului iugoslav (de asemenea, cerută de unii). Modificarea vechilor frontiere statale şi etnice preconizată de Manuilă este motivată prin rațiuni strategice sau ținându-se seama de decalajul numeric între populațiile care urmau să facă obiectul unui schimb. Există şi replieri ale frontierei etnice în defavoarea românilor. Sub acest aspect, proiectul lui Manuilă se deosebeşte fundamental de unele proiecte româneşti din acel timp — care propuneau anexarea unor teritorii locuite majoritar de alte popoare — şi de proiectele elaborate în alte țări, care ridicau pretenții asupra unor teritorii străine sub aspect etnic. Dacă facem abstracție de ajustările de frontieră, inclusiv în Cadrilater, proiectul lui Manuilă nu arată ambiții imperialiste./ În acelaşi timp, proiectul lui Manuilă nu este rasist, cum a fost cazul cu *Generalplann Ost* — planul german vizând restructurarea etnică a Europei de Est. De asemenea, în formulările acestui proiect nu există nimic genocidal. Credem că nu avem motive să afirmăm că, în viziunea lui Manuilă, „transferul unilateral" al evreilor şi țiganilor — era avută în vedere, probabil, Transnistria — trebuia să însemne distrugerea fizică a acestor populații — aşa cum se va întâmpla în realitate cu o mare parte dintre evreii din Basarabia şi Bucovina, precum şi cu mulți dintre țiganii deportați acolo[17].

Proiectul lui Sabin Manuila nu s-a înfăptuit. Schimbul de populație româno–ucrainean plănuit până la ultimele detalii (aşa cum o dovedeşte referatul

---

[16] *Idem*, p. 112–113.
[17] Viorel Achim (2002), p. 146.

lui Titus Rădulescu-Pogoneanu reprodus în *Anexă*), nu se va realiza. Înțelegând faptul, în scrisoarea adresată lui A.G. la 5.11.1943, Directorul Institutului Central de Statistică îi scria colaboratorului său:

Fă tot ce omeneşte poți face pentru *a ajuta*. Este unul din principalele rosturi în viață a[le] oamenilor superiori. Să rezolvăm probleme? Este o şansă rară, pentru care trebuie mult noroc. Cred că evenimentele ne împiedică de a realiza idealul nostru. Dar asta nu înseamnă că nu puteți salva nenumărate suflete./ Recent, m-am preocupat de problema evreilor din Transnistria. Am arătat că este punctul grav ce ni se va ridica la Conferința de Pace. Cred că nu trebuie să neglijăm ziua de mâine. Avem nevoie de *toate* voturile la Conferință./ Dacă se va lua o hotărâre, te voi aviza. Vei judeca D-ta, dacă vei avea vreun rost în această chestiune, în care pe noi ne interesează exclusiv aspectul de politică națională, indiferent de evenimentele şi odiul zilei de azi. Națiunea trăieşte şi mâine, nu numai astăzi (Secțiunea III).

Contextul instituțional al cercetării românilor de la est de Bug

În anul 1941, Institutul Central de Statistică efectuează un Recensământ asupra teritoriului amputat al României, în pregătirea şi desfăşurarea căruia este angrenat, în mod firesc, şi A.G., proaspăt angajat la I.C.S.[18] După eliberarea lor de sub ocupația sovietică, Recensământul este extins în iulie la teritoriile Basarabiei şi Bucovinei de Nord, unde se deplasează sub conducerea lui Sabin Manuila şi D. C. Georgescu (Secretar General al Institutului) o echipă masivă de 150 funcționari ai I.C.S. Paralel cu acțiunea de recensământ, I.C.S. primeşte de la Preşedinția Consiliului de Miniştri dispoziția de a inventaria teritoriul Transnistriei şi o echipă I.C.S., compusă din 50 de funcționari ai Serviciului exterior şi pusă sub conducerea lui H. H. Stahl se deplasează în noiembrie 1941 între Nistru şi Bug în acest scop, având ca centre de operații localitățile Dubăsari, Tiraspol şi Odessa.

Atât recensământul din Basarabia şi Bucovina, cât mai cu seamă inventarierea din Transnistria sunt dublate de acțiuni de cercetare sociologică,

[18] După desființarea Serviciului Social, o serie de sociologi gustieni se vor angaja în 1940 la Institutul Central de Statistică. A.G. va deveni în 1941 director al Oficiului de Studii, iar H. H. Stahl va fi angajat ca director al Serviciului Exterior al I.C.S.

inițiate de Institutul Social Român condus de Dimitrie Gusti, care conlucrează strâns, ca şi în trecut, cu I.C.S. Astfel, după cum reiese din raportul publicat de D. Gusti în „Sociologie românească” (pe care-l reproducem în secțiunea I a volumului), sub conducerea lui Traian Herseni, devenit între timp Director al Departamentului Culturii din Guvernământul civil al Transnistriei, o echipă de 13 cercetători (incluzându-i pe N. Al Rădulescu–geografie, I. şi T. Făcăoaru–antropologie, D. Şandru–limbă, Gh. Pavelescu–credințe şi obiceiuri, Liviu Rusu–muzică populară, Ion Donciu–literatură populară, fotograful Donodini şi studentul sociolog Aurelian Popescu–administrație) efectuează cercetări monografice în trei localități transnistrene cu populație moldovenească „mai compactă”: Speia (jud. Tiraspol), Vasilcău (jud. Dubăsari) şi Handrabura (jud. Ananiev). Iar sub conducerea lui H. H. Stahl, o echipă a Institutului Social în componența căreia intră Gh. Serafim şi C. Durdun efectuează cercetări monografice în satele Mălăieşti (jud. Tiraspol) şi Ciuleni (jud. Orhei). Ca Director al Oficiului de Studii de la I.C.S., A.G. e interesat de problemele generale ale recensământului şi inventarierii în perspectiva identificării şi studierii populației româneşti de la est de Bug. Ca Director în cadrul I.S.R., atunci când echipa pe care o deplasează la Nikolaev e nevoită să se retragă pe teritoriul Transnistriei în aşteptarea aprobării germane, el va decide să consacre răgazul acesta neaşteptat unei cercetări sociologice în Transnistria (pe teritoriul fostei Republici Autonome Moldoveneşti), acceptând şi redefinind o propunere în acest sens a lui Dimitrie Gusti.

Scopul pe care îl urmăreşte A.G. la Valea-Hoțului este triplu: (a) pe de o parte, o familiarizare de ansamblu cu metodele administrației rurale sovietice; (b) pe de altă parte, o cercetare a vieții elementului românesc în cadrul Uniunii Sovietice (mai precis, în cadrul fostei Republici Autonome Moldoveneşti înființate în anul 1924) şi, însfârşit (c) completarea pe teren a informațiilor concrete cu privire la localitățile în care sunt atestate comunități româneşti la est de Bug. În fapt, întregul episod transnistrian continuă, şi adânceşte, sub impulsul împrejurărilor, pregătirea campaniei I.R.E.B.

Dintre cercetările întreprinse în timpul războiului de Institutul Central de Statistică şi de Institutul Social Român, înscrierea şi studierea românilor de la est de Bug a fost cea mai redusă ca personal şi cea mai extinsă ca suprafață acoperită. Ea l-a purtat pe Anton Golopenția, care asigura contactele cu

administrația germană, stabilirea punctelor de anchetă, dispersarea pe teren a echipierilor şi legătura cu I.C.S., în zigzag de la Bug spre Nipru, bazinul Donețului, Crimeea sau Melitopol, dar şi de la Bug la Rovno în Polonia, ca să nu mai vorbim de drumurile la Odessa, Golta sau Tiraspol pentru procurare de provizii şi daruri. La rândul lor, fiind puțini la număr, echipierii au avut de străbătut, mai cu seamă odată cu apropierea frontului spre sfârşitul anchetei, spații uriaşe, deseori singuri, vizitați doar episodic de către A.G., care verifica buna desfăşurare a lucrărilor, prelua listele de înregistrare şi le asigura transportul într-o nouă regiune.

În acelaşi timp, cercetarea de la est de Bug a fost şi cea mai riscantă, întrucât a adus în spațiul ocupat de armata germană, fără sprijin posibil din partea autorităților sau a armatei româneşti, o echipă de cercetători care nu puteau fi percepuți, cel puțin în primele momente, decât ca aparținând forțelor ocupante. Expuşi acțiunii partizanilor, într-o regiune în care represaliile şi rechizițiile armatei germane radicalizaseră spiritele deja grav încercate atât înainte cât şi în cursul războiului, cercetătorii au primit echipament militar (fără grade) şi au fost înarmați cu pistoale. Cum însoțeau camioane în care se aflau darurile în alimente ale Consiliului de Patronaj pentru populația românească din zonă, ei puteau reprezenta o tentație şi datorită sărăciei generale. La aceasta se adăugau drumurile care deveneau nepracticabile odată cu venirea ploilor sau se înzăpezeau imobilizându-i cu lunile în câte un sat şi frigul, cu care nu erau obişnuiți.

Cercetarea de la est de Bug le-a oferit membrilor echipei, mulți dintre ei sub sau abia trecuți de 30 de ani, o libertate de acțiune considerabilă. A.G. a insistat asupra unei singure obligații: aceea de a respecta adevărul în culegerea datelor, de a nu le transforma în materiale de propagandă. Se cuvin menționate aici cuvintele lui, readuse la viață în amintirile sale de G. Popescu:

Locuiam fiecare în câte o casă de români. Ne înjghebasem şi o cantină. Acolo mâncam la prânz şi seara. După masa de seară zăboveam cu toții până în ceas târziu de noapte, şezând la masa aceea lungă, în capul căreia se afla, oricât ar fi fost de ostenit de drumurile de peste zi, bunul nostru A. Golopenția. Arareori, mai mult la începuturi, ne dădea câte un sfat. „Să ştiți”, spunea el, că cea mai importantă invenție a secolului nostru nu este nici electricitatea, nici radio-difuziunea, nici aviația... Cea mai mare invenție a secolului o constituie

propaganda. Ea este instrumentul miraculos cu ajutorul căruia omul poate transforma negrul în alb şi albul în negru. Trăim sub imperiul acestei invenţii. Noi, aici, nu ne vom folosi de ea. Nu pentru asta am venit aici. Poate că oamenii vă vor privi cu reţinere, sau suspiciune. Gândiţi-vă la toate prin care au trecut. Teama nu e o maladie care se vindecă uşor. Voi trebuie să aflaţi adevărul, aşa cum a fost el. Şi dacă veţi afla adevărul, veţi afla de multe ori că el poate fi şi neconvenabil. Trebuie să câştigaţi încrederea oamenilor cu care veţi sta de vorbă. Prin încredere veţi ajunge şi la adevăr. Cum să le câştigaţi această nepreţuită încredere? Foarte simplu: spuneţi-le adevărul... Că vrem să scriem o carte despre satul lor, despre viaţa lor aşa cum a fost... şi înainte şi după revoluţia pe care au trăit-o aici"[19].

Anchetat cu privire la instrucţiunile date echipierilor I.R.E.B., A. Golopenţia scria în declaraţia sa din 3.2.1950: „[...]am atras totdeauna atenţia ca să se evite cu grijă tot ce ar putea scădea calitatea lucrării: înscrierile de nemoldoveni mai ales" şi, mai departe: „M-am dedicat cercetărilor şi documentării sociale şi este regula mea de viaţă de a evita orice denaturare a faptelor culese, oricare ar fi ele, chiar şi de natură politică" (cf. secţiunea I).

Infiltrând Institutul Central de Statistică, un număr de comunişti au pus uneori în primejdie şi obiectivitatea cercetării I.R.E.B. E însă puţin probabil că ei au putut-o afecta substanţial, dată fiind pe de o parte informarea sistematică a lui A.G. înaintea fiecărei descinderi într-un sat, iar pe de altă parte, atmosfera de încredere şi prietenie care a constituit nota dominantă a relaţiilor dintre echipieri şi şeful echipei.

Comuniştii din echipa I.R.E.B şi acţiunile lor

Dacă nu ar fi existat procesul Pătrăşcanu, acţiunea partidului comunist în cadrul Institutului Central de Statistică şi, mai aproape de ceea ce ne interesează aici, în cadrul echipei I.R.E.B. nu ne-ar fi fost astăzi cunoscută. Aşa cum reiese cu claritate din volumul Anton Golopenţia, *Ultima carte*[20], lucrările de la est de

[19] George Popescu, *Amintiri despre Anton Golopenția și cercetările la est de Bug*, reproduse în secțiunea VIII a volumului de față.
[20] Anton Golopenția, *Ultima carte*, București: Editura Enciclopedică, 2001. Volum editat, cu Introducere și Anexă de Prof. Dr. Sanda Golopenția, p. 46.

Bug au reprezentat de la un punct o temă importantă a anchetei. Unghiul din care ele sunt abordate în întrebările anchetatorilor nu priveşte însă decât în subsidiar cercetarea ca atare. Ceea ce îi interesează pe anchetatori pare a fi rolul şi comportarea comuniştilor din echipă (vom vedea, în continuarea introducerii, că centrul de interes a fost reprezentat în fapt de unul singur dintre aceştia, şi anume M. Levente).

Descoperim, parcurgând declarațiile, în primul rând, diversitatea politică a echipei I.R.E.B. Ea număra, ca şi Oficiul de Studii în ansamblu, echipieri cu simpatii de stânga sau membri ai partidului comunist (N. Betea, M. Biji, D. Corbea-Cobzaru, E. Seidel, M. Levente, C. Pavel, B. Şchiopu, I. Oancea, C. Suciu, T. Al. Stoianovici), cu simpatii de dreapta — unii dintre ei foşti legionari — cum erau I. Apostol, Gh. Bucurescu, I. Chelcea, N. Economu, N. Marin-Dunăre, sau fără aderențe politice, dar cu o orientare tinzând spre stânga (A.G., G. Retegan, O. Bârlea). La fel ca în organizarea de către profesor a campaniilor monografice gustiene, atunci când şi-a format — din voluntari — echipa, A.G. nu a luat în considerare culoarea politică a echipierilor săi, fiind preocupat în mod exclusiv de experiența de teren şi utilitatea lor specifică pentru proiect. Cum însă Oficiul de Studii număra mai ales oameni de stânga şi în raport cu echipa lui Traian Herseni care a activat simultan cu echipa I.R.E.B în Transnistria şi a putut fi astfel constant comparată cu ea (vezi diviziunea *Contextul instituțional al cercetării românilor de la est de Bug* a introducerii de față), echipa condusă de A.G. a fost deseori numită atunci „echipa de stânga".

În prima etapă, în care echipa funcționează pe ansamblul ei la Valea-Hoțului, diversitatea politică pare a fi prilejuit nu odată confruntări. O putem deduce din uşoara iritare față de prea desele îndemnuri la obiectivitate ale lui A.G., care răzbeşte în *Cronica* lui N. Marin-Dunăre reprodusă la începutul secțiunii V; sau din asigurările de obiectivitate şi notele autocritice care îşi fac loc în finalul unora dintre materialele semnate de Gh. Bucurescu. Realitatea întâlnită, discuțiile cu coechipierii şi antifascismul, care pare a fi fost unanim împărtăşit de echipieri, au determinat uneori reconvertiri, ca în cazul lui N. Marin-Dunăre bunăoară, despre care a vorbit în interviul său G. Retegan, dar care poate fi surprins în plină mutație politică chiar la lectura unora dintre textele redactate atunci, *Evoluția culturală* de exemplu (vezi secțiunea V).

În etapa a II-a, regruparea în subechipe, pentru care A.G. a respectat dorințele echipierilor, s-a făcut adeseori în funcție de culoarea politică a acestora. Gh. Bucurescu formează subechipă cu I. Apostol şi N. Economu. C. Mănescu îi are drept coechipieri pe D. Corbea-Cobzaru şi N. Betea. M. Levente le-ar fi propus chiar lui Şt. Popescu şi A. Rațiu să formeze împreună o „echipă-celulă de partid".

Ceea ce aflăm însă doar explorând dosarul Pătrăşcanu e că, înainte de plecarea pe teren, comuniştii echipei I.R.E.B. au consultat legăturile lor superioare pe linie de partid (Ion Vintze respectiv Nicolae Petrea/Eugen Savin) cu privire la atitudinea de adoptat pe terenul sovietic şi că, odată ajunşi în Transnistria, deşi divizați, ei au încercat să stabilească o linie comună de acțiune. Aceasta a inclus în mod previzibil acțiuni politice deschise (aruncarea materialului de propagandă, denigrarea regimului antonescian) sau clandestine favorabile partizanilor, familiilor (indiferent de naționalitate) cu soldați în armata sovietică, ori celor amenințați cu luarea la muncă în Germania dar şi, greu de asociat cu etica profesională cea mai rudimentară, unele acțiuni de sabotare a lucrărilor I.R.E.B.: includerea în listele de familii de către echipa din care a făcut parte M. Levente, C. Mănescu şi D. Corbea-Cobzaru sau de către C. Pavel a unor familii nemoldoveneşti (spre a le distribui pachete-dar), încetinirea voită a lucrărilor sau vânzarea de către echipa lui M. Levente a unor componente ale pachetelor-dar spre a contribui cu bani la fondurile partidului comunist (vezi declarația din 29.1.1950 a lui C. Pavel). Că aceste din urmă acțiuni au fost cunoscute de timpuriu şi rapid contracarate de către A.G. putem deduce, pe de o parte, din textul unui raport al lui N. Marin-Dunăre, care semnalează înscrieri în fals la Bulgarca[21], iar pe de altă parte din declarațiile şi amintirile reproduse în secțiunile VII–VIII. În amintirile sale, A. Rațiu vorbeşte despre punerea în gardă de către A.G. cu privire la riscurile pe care le comportă înrolarea lui în mişcări de

---

[21] În *Raportul 1* (reprodus în secțiunea II a volumului de față), N. Marin-Dunăre scria: „Cu secundul [C. Mănescu] am avut o discuție, provocată de informația căpătată de la locuitorul din Bulgarka, ce a venit joi seara cu manifestul 'Frați moldoveni'. Săteanul, ucrainean, ne-a mărturisit că în Bulgarka au primit daruri și ucrainenii. În completare, parcă, Mănescu afirmă că au înscris 400 familii din 450. Personal știu din investigațiile de astă iarnă că în Bulgarka nu sunt decât 25–30% moldoveni. Merg până la a accepta procentul maxim de 50%. Bineînțeles că n-am fost scutit de o sumă de grave insulte. Remarcabil este însă faptul că la Bulgarka numărul de moldoveni va apărea exagerat". În raportul său din 20.8.1942, D. Corbea-Cobzaru anunța pentru Bulgarka un număr de 1745 moldoveni (față de o populație totală de 2 791 locuitori) și scria: „S-au împărțit daruri la 380 familii. Aproximativ la 100 familii s-a dat mai puțin, fără să iscălească, ceea ce a fost o greșeală" (secțiunea II).

extremă stângă şi evocă felul în căre A.G. a rezolvat problema pachetelor-dar înstrăinate: prin cotizare a tuturor spre a acoperi pierderile. Iar M. Levente menționează în declarațiile sale din 13.2.1950 faptul că A.G. l-a separat neaşteptat de restul subechipei[22].

În parte, acțiunile de sabotare menționate în declarațiile lor de M. Levente sau A. Rațiu au fost, după toate probabilitățile, exagerate de către aceştia sub presiunea anchetei. Dezavuarea cercetării I.R.E.B., urmărită prin întrebări *ad hoc* de către anchetatori, poate fi urmărită pe viu comparând între ele o serie de declarații ale lui A. Rațiu (şi pe toate acestea cu amintirile publicate de el după anul 1989). Se poate presupune că, înțelegând, în parte, atitudinea celor de stânga, A.G. le-a acordat libertate de acțiune în tot ceea ce nu privea mandatul expres primit de echipă de la I.C.S. Poate că şi de aceea, el a ales însă să verifice minuțios, înainte de a amplasa subechipele, probabilitățile demografice ale fiecărei localități, nedelegând parțial această operație nici unui alt echipier.

Dragoste cu denunț: un episod uitat al anchetei Pătrăşcanu

Urmărind construirea procesului Pătrăşcanu, anchetatorii au pus de timpuriu în vizor Institutul Central de Statistică. Ii interesau legăturile dintre S. Manuila, înlăturat de la direcția generală a Institutului, ulterior fugit în străinătate, şi L. Pătrăşcanu, dar şi devotamentul manifestat față de acesta din urmă de alți funcționari ai Oficiului de Studii, cum erau N. Betea, C. Pavel, sau A. Rațiu care vor fi de timpuriu arestați, acuzați că au încercat să-l ajute pe liderul comunist nedorit să părăsească țara.

În anii tulburi ai masivelor redispuneri instituționale, unul dintre cei care urcă neaşteptat, rupându-se cu uşurință de I.C.S., şi chiar „angajându-i" pe unii dintre funcționarii Institutului, este M. Levente. Urcând grăbit ierarhia funcțiilor, după arestările mai multor foşti colegi de la I.C.S. (între care şi A. Rațiu, care devenise între timp subaltern al său la Controlul Economic) şi demisia silită a lui A.G., M. Levente ia măsuri spre a distruge materialele adunate de el în cadrul

[22] Levente scrie: „Şederea mea la Siniuhin-Brid a fost întreruptă de Golopenția care, într-o zi (la patru-cinci zile după sosire) m-a luat cu un camion și, dându-mi-l ca ajutor pe Sașa Cerpică (pe care îl cerusem de mult timp), m-a despărțit definitiv de restul echipei, ducându-mă la Tişkovka, raionul Tişkovka" (secțiunea VII). Al. Cerpică era un moldovean care ajuta, mai ales ca translator, echipa I.R.E.B.

echipei I.R.E.B., temându-se că acestea i-ar putea eventual dăuna politic. El apelează în acest scop la o fostă colegă, cu care fusese pe punctul de a se căsători (căsătoria, respinsă de partid, nu avusese loc şi M. Levente o luase de soție pe sora colegului său de ilegalitate, Mircea Brătucu). E vorba de Matilda Demetrescu, căsătorită Ştefănescu.

Suspectată de colegi ca informatoare a Siguranței la începutul anilor 1940, Matilda Ştefănescu a fost în mod sigur mai târziu informatoare a organelor de securitate. Că a ajuns la aceasta din teamă, sau din pasiunea de a participa la evenimente, nu avem cum şti şi nu ne interesează aici. Fapt este că în M. Ştefănescu se împletesc nerezolvate suferința provocată de renunțarea lui M. Levente, obscure dorințe de răzbunare, curiozitatea cu privire la lucruri pe care nu le cunoaşte şi în unele împrejurări nu le înțelege, plăcerea de a-şi vâna semenii înspăimântați şi o fire mereu la pândă. Ca membră a organizației de bază, ea cercetează neobosită subsolurile I.C.S. spre a descoperi hârtiile echipei I.R.E.B., citeşte cu voce tare unei colege corespondența de familie a lui A.G., distruge o parte din arhiva Oficiului de Studii spre a acoperi eventuala înlăturare a materialelor cerute de M. Levente, îi mărturiseşte Luciei Apolzan cele făcute, crede a descoperi originalul recensământului sovietic pe care echipa I.R.E.B. l-ar fi sustras din Uniunea Sovietică aducându-l la Bucureşti[23], pe scurt traversează ani de agitație politică perpetuă greu de reconstituit astăzi.

Cum ascensiunea pe linie de partid a lui M. Levente antrenează inevitabile verificări şi denunțuri, acțiunile Matildei Ştefănescu ajung să facă obiect de arestare şi anchetă a acesteia. De pe urma declarațiilor ei, M. Levente va fi arestat, acuzat că a dispus distrugerea de materiale privind U.R.S.S. aflate la I.C.S. Cei doi vor traversa deopotrivă episoade sumbre de anchetă şi vor ieşi în cele din urmă din închisoare. Tema lucrărilor I.R.E.B. dispare din ancheta Pătrăşcanu odată cu eliberarea lui M. Levente.

Structura volumului

[23] Pentru a elimina și umbra unei îndoieli cu privire la această afirmație a Matildei Ștefănescu, reproducem aici fișa de împrumut a volumelor Recensământului sovietic din 1926, semnată de A.G., care se găsește în arhiva familiei: „Comandamentul de Căpetenie al Armatei/ Departamentul Guvernatorului Civil al Transnistriei/ ***Cărți date cu împrumut domnului Golopenția***/ Statistica populației Rusiei Sovietice din anul 1926. Publicată în anul 1928, șase volume începând cu vol. 1, 2, 3, 4, 5, 6 și volumul 13 publicat în anul 1929./ În total 7 volume/ ss. A. Golopenția” (AFG).

În economia volumului de față, cititorii vor întâlni mai multe tipuri de texte, între care putem distinge în funcție de distanța lor în timp față de subiectul abordat şi de preponderența informației privind (a) cercetarea sau (b) realitatea cercetată. Astfel, secțiunile I–III se definesc prin proximitate maximă față de momentul cercetării şi de realitatea care i-a constituit obiectul şi printr-o atenție care se împarte firesc între cele două aspecte. Secțiunile IV–VI, consacrate îndeosebi descrierii realității social-demografice întâlnite şi interpretării ei marchează — cu excepții pe care le vom semnala — o primă decontextualizare, în care episoadelor muncii pe teren le ia locul, de cele mai multe ori, cernerea şi sistematizarea, de către membrii echipei, a datelor acumulate. Însfârşit, secțiunile VII şi VIII sunt, dimpotrivă, secțiuni în care (a) textele — declarații în stare de detenție sau evocări — se depărtează considerabil de momentul culegerii datelor şi de realitatea pe care acestea o condensau, iar (b) atenția se concentrează în primul rând asupra recuperării episoadelor cercetării. Introducerea lor în volum a devenit necesară deoarece activitatea echipei de identificare a românilor de la est de Bug a fost sistematic ştearsă din memorie între 1944 şi 1989, neajungând să fie cunoscută prin rezultatele ei nici măcar specialiştilor.

Aşa cum se prezintă, volumul îşi propune readucerea în memorii a unei pagini uitate a cercetării sociologice şi demografice româneşti şi, prin aceasta, a unor aspecte importante ale vieții comunităților româneşti dăinuind neştiute, departe în Ucraina, în anii celui de al doilea război mondial. Datele pe care le înfățişăm sunt doar o parte a celor care fuseseră adunate şi sistematizate de echipa Institutului Central de Statistică şi care totalizau, după informațiile de care dispunem, cinci lăzi de recensământ. Sperăm însă că volumul va deschide drum către publicații complementare care să scoată din uitare o cercetare importantă şi prin conținut, şi prin învățăminte, nu numai pentru specialiştii din țară sau din străinătate, ci şi pentru publicul larg românesc.

Textele sunt dispuse în ordine cronologică în cadrul fiecărei secțiuni a volumului. În secțiunile II şi VII, ordonarea cronologică este secundă, ea reluându-se fie în raport cu activitatea fiecăreia dintre echipele de cercetare sau repatriere (II), fie în raport cu diferitele persoane care dau declarații în cadrul anchetei L. Pătrăşcanu ori cu urmărirea dosarului de repatrieri de către

Parchetul Curții Bucureşti (VII). Pe ansamblul volumului, raportul cronologic dintre secțiuni este următorul:

Secțiunea I: 23.12.1941–26.5.1951

Secțiunea II: 14.1.1942–10.3.1944

Secțiunea III: 8.9.1941–28.6.1944

Secțiunile IV–VI: 1942–1944

Secțiunea VII: 16.1.1949–14.1.1953

Secțiunea VIII: 21.5.1976–1996

Anexa: 24.5.1941–11.1.2005

Secțiunea I incorporează reflecția lui A.G. asupra identificării românilor de la est de Bug de la începutul ei şi până cu trei luni înainte de moartea sa în închisoare. Din clipa în care pleacă pe teren şi până la momentul în care i se va curma viața, A.G. mai are de trăit zece ani.

Secțiunile II–VI se suprapun cronologic peste o parte a perioadei acoperite de secțiunea I: aceea, intensă, a lucrului pe teren. Spre deosebire de secțiunile II sau III, în care rapoartele, notele sau scrisorile sunt (cu rare excepții) datate, notele, articolele sau studiile cuprinse în secțiunile IV–VI sunt datate numai atunci când au fost publicate anterior (ceea ce se întâmplă cu un număr restrâns de texte din secțiunea VI). În rest, putem spune doar că lucrările inedite care corespund secțiunilor IV–VI au fost elaborate parțial în intervalul 1942–1944.

Între 1944 şi 1989 se dispune o lungă perioadă de tăcere în jurul campaniei de identificare a românilor de la est de Bug.

Această tăcere va fi brutal întreruptă între anii 1949 şi 1953 doar în închisori şi tribunale. După cum o atestă secțiunea VII, activitatea echipei I.R.E.B. este, timp de aproape patru ani, una din temele anchetei L. Pătrăşcanu. Asistăm astfel, parcurgând volumul de față, la un prim episod, secret, al rememorării: o readucere forțată în memoriile celor care lucraseră pe teren a cercetării de la est de Bug.

Secțiunea VIII include alte două episoade de readucere secretă în memorie — de data aceasta însă, ca rod al unor inițiative particulare — a campaniei de la est de Bug. Este vorba de interviurile luate independent şi neoficial de Sanda Golopenția în 1976 şi de Zoltán Rostás în 1985–1987. Interviul pe care S.G. i-l ia lui N. Marin-Dunăre vizează în mod expres cercetarea I.R.E.B. El nu este înregistrat sau notat, N. Marin-Dunăre preferând la acea dată să redacteze singur un text pe marginea discuției. Interviurile luate de Z. Rostás lui N. Marin-Dunăre şi Gh. Retegan vizează activitatea Şcolii sociologice de la Bucureşti în ansamblu şi întâlnesc, inopinat, tema expediției ştiințifice din anii celui de al doilea război mondial.

Secțiunea VIII găzduieşte evocări ale campaniei I.R.E.B. publicate sau redactate de membri ai echipei şi de colegi de la I.C.S. după 1989 (N. Economu. I. Apostol, A. Rațiu, Gh. Popescu, V. Trebici), care au murit la scurt timp după aceea. Ele nu sunt numeroase. La data la care publicăm volumul de față vremurile şi vârsta şi-au spus cuvântul. Nici unul dintre membrii echipei nu mai este în viață.

Nu putem încheia prezentarea de ansamblu a volumului fără a sublinia caracterul lui *polifonic*. El derivă din faptul că, la fel cu *Ultima carte* sau cu seria de corespondență pe care am intitulat-o *Rapsodia epistolară*, am înscris volumul de față într-o vastă operație de arheologie culturală şi existențială în care multiplicitatea vocilor aminteşte de multiplicitatea obiectelor prin a căror atentă comparație arheologii ajung să reconstituie perioade de mult trecute. Perioada cercetării la care ne referim se situează în anii celui de al doilea război mondial. Realitatea vieților româneşti de la est de Bug pe care cercetarea a ajuns să o apropie de noi nu cuprinde în genere mai mult de două sute de ani. Sunt speranțe că, parcurgând texte redactate deopotrivă de membrii echipei care s-a deplasat pe teren, de cei câțiva specialişti care scriseseră, în Rusia, în România sau în Ucraina despre românii de la est de Bug, de cei care au contribuit la zădărnicirea eforturilor echipei şi de cei care, dimpotrivă, cu sau fără voie, au adus până la noi paginile de față, şi comparând punctele de vedere politice şi ideologice care s-au înfruntat cu privire la acest material, vom ajunge la o imagine de ansamblu care să îngăduie reflecția negociată asupra unui aspect important al sociologiei, demografiei, istoriei şi al identității culturale româneşti.

Secțiunile I–III

Secțiunile I–III pot fi consultate cu folos spre a reconstitui desfăşurarea în timp şi spațiu, personalul şi metodologia cercetării. Ele se dispun firesc în jurul conceptului de *raport* sau *dare de seamă*. Rapoartele cuprinse în secțiunile I şi II sunt elaborate în cadrul unei structuri ierarhice, de la autor subordonat către cititor supraordonat. Ştim că Institutul Central de Statistică a fost o instituție strict ierarhizată. O impuneau numărul mare de salariați şi amploarea sarcinilor, contribuiau la aceasta formația americană a Directorului General Sabin Manuila şi, poate, într-o măsură, originea lui ardeleană. Secțiunea I — *Lucrările de identificare a românilor de la est de Bug. Rezultate şi perspective* regrupează, cu puține excepții, rapoarte trimise de şeful echipei, Anton Golopenția, către Directorul General al I.C.S., Sabin Manuila. Secțiunea II — *Rapoartele echipierilor către Anton Golopenția* — conține, alături de rapoartele adresate şefului echipei şi deseori în locul lor, formulare statistice şi tablouri sociologice sumare ale localităților parcurse. Nu putem şti câte dintre rapoartele respective lipsesc din cele două secțiuni. E clar însă că secțiunea I este considerabil mai completă decât secțiunea II. Ştim, pe de altă parte că, de la un punct, condițiile grele ale cercetării, pe timp de război şi de iarnă într-un teritoriu ocupat şi întins, au impus renunțarea la rapoarte/ tablouri sociologice şi de către A.G. şi de către echipieri, acestea fiind înlocuite prin listele nominale de persoane de origine română înregistrate în localitățile cercetate. S-ar putea, deci, ca lacunele existente în materialul cuprins în secțiunile I şi II să fie mai puțin serioase decât apar la primă vedere.

Secțiunea I este secțiunea cheie a volumului. Ea dă socoteală de câteva etape între care este util să distingem:

a) etapa *începutului imposibil* în care, neprimind aprobarea de pătrundere în Ucraina aflată sub administrație civilă germană, echipa deplasată la Nikolaev, la est de Bug, se retrage după trei săptămâni la Valea-Hoțului şi întreprinde aici, pe de o parte o cercetare privind administrația rurală sovietică, iar pe de altă parte, o monografie sociologică succintă a localității. Se cuprind aici rapoartele I–VI ale lui A.G. către Sabin Manuila dintre 23.12.1941 şi 21.1.1942. Lipsesc, după toate probabilitățile, un număr de rapoarte din ianuarie şi februarie 1942. Raportul V este scris, în numele lui A.G., de către T. A. Stoianovici;

b) etapa de *aprofundare* prin redactare de lucrări ştiinţifice, *a pregătirii lucrărilor* de identificare a românilor de la est de Bug. Continuând pregătirile începute în cursul anului 1941[24] şi prelungite forţat pe teren, în Transnistria, aceasta se efectuează la Bucureşti între lunile martie şi iulie 1942, la sfârşitul lui iulie sosind mult aşteptata aprobare germană. Dispunem, în legătură cu această etapă, de două referate ale lui A.G. (din 26.3. şi 27.7.1942) şi de analiza nedatată intitulată *Cifra românilor din Transnistria.* E puţin probabil ca textele oficiale să fi fost cu mult mai numeroase, întrucât A.G. putea comunica prin viu grai atât cu Sabin Manuila cât şi cu colegii de la I.C.S., I.S.R. sau Consiliul de Patronaj, aflaţi cu toţii la Bucureşti.

c) *lucrările de identificare propriu-zise*, prezentate sintetic *în rapoartele şi tabelele* privind cifra românilor din localităţile cercetate, *înaintate către I.C.S., sau Consiliul de Patronaj, şi în notele privind perspectivele de repatriere a românilor de la est de Bug*. Întrucât am alăturat acestor materiale rapoarte şi prezentări datorate lui A.G., D. Gusti sau Bucurescu, prilejuite de expoziţia privitoare la activitatea echipei I.R.E.B. organizată la Institutul de Statistică sau de apariţia unui nou număr al revistei „Sociologie românească", se includ aici materialele datând din perioada 26.3.1942–31.12.1943. Cum în acest răstimp A.G. a venit destul de rar la Bucureşti, este probabil ca în această etapă numărul rapoartelor şi al tabelelor să fi fost mai mare.

d) *lucrările de identificare evocate* în *memoriul* în favoarea colegilor arestaţi înainte de 23 august 1944, în *depoziţia de martor* privind Comisia Centrală de Repatriere şi în *declaraţiile ca martor în procesul Pătrăşcanu* ale lui Anton Golopenţia. Textele din această etapă au fost scrise între 1.2.1944 şi 26.5.1951.

Etapele cheie pentru tema volumului sunt etapele c) şi d). Etapele a) şi b), la fel cu *Anexa*, permit cunoaşterea dinăuntru a pregătirii ştiinţifice şi administrative a cercetării. Falia politică şi ideologică ce separă (cu excepţia memoriului) textele cuprinse în secţiunea c) de textele din secţiunea d) nu afectează, la A.G., continuitatea de viziune şi prezentare. Comparaţia între rapoartele trimise lui S. Manuila şi declaraţiile în care A.G. discută interesul şi relevanţa cercetării românilor de la est de Bug este edificatoare în acest sens. Tonul nu s-a schimbat, conţinutul şi aprecierile sunt aceleaşi.

---

[24] După cum vom vedea, la pregătirile din anul 1941 se referă, în cadrul volumului de faţă, un număr important de documente cuprinse în *Anexă*.

Secțiunea II — *Rapoartele echipierilor către Anton Golopenția* — conține (a) informații sporadice cu privire la ieşirea inițială pe teren din decembrie 1941–februarie 1942 urmate de (b) informații relativ consistente privind perioada august–decembrie 1942 a deplasărilor la est de Bug şi (c) informații sporadice cu privire la repatrierea moldovenilor evacuați din Crimeea şi Cuban.

Datele la care ne referim sub (a) se limitează la un raport din 14.1.1942 al echipei de recunoaştere compuse din I. N. Oancea şi G. Retegan. Trimişi de A.G. să examineze posibilitățile de repliere într-un sat transnistrean interesant din punct de vedere sociologic, cei doi pleacă din Nikolaev pe 10 ianuarie, trec prin Kantakuzinka, unde se afla, efectuând prospectări în dreapta şi — neoficial — în stânga Bugului, grosul echipei I.R.E.B. şi îi contactează pentru informații sociologice, statistice şi logistice pe funcționarii I.C.S. din birourile transnistrene de la Berezovka (D. Mihalache), Ananiev (N. Ganea) şi Tiraspol (H. H. Stahl) ale Inventarierii, stabilind totodată modalitățile de transport în cazul în care Valea-Hoțului se dovedeşte a fi — cum se va întâmpla —localitatea aleasă pentru cercetare. Raportul ne aduce în contact cu modul de a lua decizii pe teren al lui A.G. O posibilitate — deplasarea la Valea-Hoțului, cântărită anterior, este testată prin consultarea Echipei de inventariere din Transnistria şi prin adunarea de date de la săteni din împrejurimi şi, la fața locului, de către câtiva membri ai echipei I.R.E.B. special instruiți, care au primit mandat să stabilească, în paralel, şi detaliile practice ale aducerii tuturor la punctul de anchetă ales în final.

Confruntând tabelul repartizării pe teren a echipelor întocmit de Anton Golopenția înainte de plecarea pe teren din august 1942, pe care l-am reprodus la începutul secțiunii, cu rapoartele pe care le-am reprodus în cadrul volumului, putem conchide că dispunem de cvasi-integritatea rapoartelor pentru echipele stabile[25] I (G. Bucurescu, N. Economu, I. Apostol), II (N. Marin-Dunăre, I. Chelcea, D. Duțescu) şi III (N. Betea, C. Mănescu, D. Corbea-Cobzaru). Rapoartele acestea acoperă intervalul 10.8–28.11.1942. Lipsesc rapoartele echipei stabile IV (Şt. Popescu, M. Levente, A. Rațiu) şi cele ale echipelor mobile I (G. Retegan, E. Seidel, Tr. Georgescu, poate Ovidiu Bârlea) şi II (C. Pavel, Gh. Popescu). Ştim că

[25] A.G. a împărțit echipa I.R.E.B. în subechipe stabile (care se instalează de obicei în localitățile cu mulți moldoveni) și subechipe mobile (care înregistrează moldovenii răzleți). În parte, opoziția dintre subechipe stabile și subechipe mobile coincide cu opoziția rural/urban. Pentru simplificare, vom vorbi de echipe stabile, mobile, rurale, urbane, nemaimarcând în restul textului caracterul lor de subechipe.

rapoartele lui Ştefan Popescu au existat, ele fiind menționate insistent în cadrul anchetei Pătrăşcanu. În momentul consultării de către noi a Arhivelor S.R.I. rapoartele acestea nu se aflau însă în dosarul 40002, pe care l-am parcurs integral. De asemenea, dosarul nu includea un volum Retegan, şi nici rapoarte I.R.E.B. semnate de C. Pavel. Apare în schimb în volum, în plus față de tabelul repartizării inițiale pe teren, un raport întocmit de echipa compusă din M. Biji şi T. A. Stoianovici la data de 4.12.1942.

Patru referate ale lui Iuliu Mălinaş, datând din ianuarie–martie 1944, atestă episodic participarea I.C.S. la repatrierea moldovenilor de la est de Bug. Ele privesc evacuații din Crimeea şi Cuban şi vor trebui întregite cu informații care apar în secțiunile I, VII şi VIII pentru a obține o imagine de ansamblu.

Textele cuprinse în secțiunea III — *Corespondența momentului* — nu diferă prea mult de acelea ale rapoartelor din secțiunile I şi II. Scrisorile sunt scurte şi la obiect, chiar când e vorba de scrisori de familie sau între prieteni apropiați. Ele sunt scrise de multe ori pe cărți poştale, circulă încet prin curieri, şi sunt expuse lecturii de către alții pe parcurs, pe care adeseori o invită. Fireşte, e vorba în acest caz de „rapoarte" care nu se înscriu într-o structură ierarhică. Dar, la fel cu rapoartele propriu-zise, ele ne îngăduie să pătrundem în episoadele cotidiene ale activității profesionale sau ale existenței corespondenților.

Grupajul de scrisori din secțiunea III permite cititorilor să-şi facă o idee de ansamblu asupra situației de la est de Bug (a echipierilor, a armatei româneşti aflate acolo şi descoperind informații privitoare la satele cu populație moldovenească pe care le transmite echipei, a localnicilor moldoveni dornici să participe la operația de identificare sau repatriindu-se în România) şi a situației de la Bucureşti (a colegilor de la Institutul Central de Statistică, Institutul Social Român, Consiliul de Patronaj, sau a familiilor diverşilor echipieri) în timpul celui de al doilea război mondial. Din totalul de 91 scrisori (82 incluse în secțiunea III şi nouă adăugate în cadrul acestei introduceri), 31 îl au ca expeditor pe A.G. Restul de 60 se distribuie între 33 expeditori, ceea ce ne oferă un eşantion relativ consistent de puncte de vedere şi perspective profesionale şi umane asupra campaniei I.R.E.B.

Populația corespondenților se compune în principal din colegi de la Institutul de Statistică care vor face sau au făcut parte la un moment dat din echipa I.R.E.B. (T. A. Stoianovici, Şt. Popescu, M. Biji, D. Corbea-Cobzaru, N.

Economu ca destinatari în raport cu A.G. expeditor; M. Levente şi C. Pavel, T. A. Stoianovici, E. Seidel, N. Marin-Dunăre ca expeditori în raport cu A.G. destinatar) sau care se ocupă/preocupă la Bucureşti de bunul mers al lucrărilor echipei (D. C. Georgescu ca destinatar în raport cu A.G. expeditor; G. Nilvan, C. Suciu, T. Lăzăroiu, D. C. Georgescu, Ion Negru, Sabin Manuila, N. I. Oancea, P. Vlad, E. Seidel ca expeditori în raport cu A.G. destinatar). Dintre membrii Institutului Social Român, A.G. îi scrie lui Mircea Vulcănescu şi primeşte scrisori de la D. Gusti, O. Neamţu sau I. Jivan (ultimul, activ în filiala de la Timişoara a I.S.R.). O ultimă categorie de corespondenţi „profesionali" o constituie cei întâlniţi pe teren: depozitarul ziarelor de la Odessa, ofiţeri care transmit informaţii privind comunităţile româneşti întâlnite în cursul mişcărilor de trupe prin Ucraina cum e V. G. Boantă, un învăţător — Iuhim Zelenciuc — oferindu-şi serviciile; o scrisoare îi e trimisă lui A.G. de către repatriatul Afanasie Soroceanu, care încearcă să-şi regularizeze situaţia etc. Alături de ei se fac auzite vocile membrilor familiei lui A.G.: soţia Ştefania Golopenţia, fraţii Romulus şi Corneliu (care se află amândoi în acel moment pe frontul de Răsărit), vărul Dumitru Golopenţa.

Am inclus în secţiunea III şi două scrisori trimise de A.G. unor membri ai echipei I.R.E.B. Este vorba de scrisoarea 69, adresată lui Mircea Biji, T. A. Stoianovici şi D. Corbea-Cobzaru la 1.12.1942 şi de scrisoarea 81, datând de la sfârşitul anului 1943 sau din anul 1944, adresată lui N. Economu. Ele nu au fost încadrate în secţiunile I sau II, dat fiind formatul epistolar, dar completează în fapt secţiunea II a volumului documentând vocea lui A.G. în dialogul său obişnuit cu echipierii.

Un supliment întârziat la secţiunea III

Cu prilejul definitivării acestei introduceri, am constatat că scăpasem[26] din vedere în secţiunea III un număr de nouă scrisori trimise de A.G. Ştefaniei Golopenţia în perioada cercetării I.R.E.B. şi incluse de aceasta în volumul de corespondenţă Anton Golopenţia–*Ceasul misiunilor reale*, pe care l-a editat[27] în 1976–1977 şi care a apărut postum 20 de ani mai târziu.

---

[26]

[27] Vezi nota 6 mai sus. Scrisorile apar la p. 255–260.

Pentru a nu mai adăuga o *Anexă la introducere* (dat fiind că volumul dispune deja de o *Anexă*), am optat pentru introducerea abruptă a scrisorilor lipsă în acest punct al textului nostru. Ele sunt importante pentru stabilirea subechipelor şi a deplasărilor lor, de care ne vom ocupa în cele ce urmează. Sperăm că cititorii vor înţelege necesitatea şi ierta dezinvoltura acestei opţiuni. Am marcat poziţia pe care scrisorile respective ar trebui să o ocupe în cadrul secţiunii III în cazul unei reeditări a volumului de faţă prin reluarea, în numerotare, a numărului scrisorii imediat anterioare urmat de *a, b, c* etc. Scrisoarea 4a urmează aşadar scrisorii 4 şi ar trebui renumerotată ca 5 într-o nouă ediţie. Adaosul de faţă face ca volumul de ansamblu al *Corespondenţei momentului* să se ridice la 91 scrisori. Cum nu dispunem de originalul celor nouă scrisori, nu am fost în măsură să întregim pasajele eliminate de Ştefania Golopenţia. Acestea constau în genere din formulele de adresare şi pasajele cu caracter mai pronunţat personal.

Scrisorile pe care le adăugăm aşadar secţiunii III sunt următoarele:

4a. A.G. către Ştefania Golopenţia (c.p.)

29 XII 1941

Sunt la începutul lucrului. Până acum n-a fost nici prea greu, nici prea frig.

Statul nostru aici se va prelungi până în martie. Voi trimite un cuvânt casierului Institutului ca să trimită acasă banii. În caz de eventuale nevoi băneşti neaşteptate, telefonează-i lui Mitu Georgescu sau, în lipsa lui, d-lui Biji, locţiitorul meu.

Salutări lui Bubi.

Mult bine în anul 1942.

Anton

Anton Golopenţia/ Echipa Institutului Central de Statistică, Com. M.U., Of. poştal militar 147

53a. A.G. către Ştefania Golopenţia

12 octombrie 1942

Am sosit cu bine la Odessa, de unde voi pleca în cursul dimineții de azi […]

La 20 oct[ombrie] vei primi 20 000 lei din salariu. Pentru cartofi şi ceapă e bine să trimiți vorbă la Institut d-lui Suciu (colaborator al meu). Au sosit.

Am găsit aci două scrisori ale lui Bubi din 9 şi 14 sept[embrie] care mi-au făcut multă plăcere. Vă salută […]

Nu uita făgăduiala făcută Profesorului[28] cu privire la Şanț.

Tot binele,

Anton

75a. A.G. către Ştefania Golopenţia

Golta, 28 martie 1943

duminecă

Îți mulțumesc pentru scrisoare şi prăjitură. Am stat la Golta două zile ca să redactez nişte rapoarte şi să odihnesc puțin. Mâine dimineață o pornesc din nou. Voi lucra singur într-un sat de pe Nipru pe care mi l-am reținut cu gândul de a aduna material pentru un cât de mic studiu. Sunt curios să văd dacă-mi confirmă bănuielile, potrivit cărora ar trebui să fie foarte interesant.

Primenit şi oleacă spălat, am fost adeseori cu gândul la tine şi la casă. Când alerg cu maşina sau umblu cu trăsura ceasuri după ceasuri îmi pari mult mai departe.

Vor trebui totuşi să mai treacă cel puțin trei săptămâni până să mă pot gândi la plecat, până să îndrăznesc să-mi găsesc poate un pretext de a veni.

Vei primi zilele acestea vreo 25 000 lei din salariul meu. Nu te îngriji de chirie, o voi plăti eu la întoarcerea mea. Suma de care ți-am pomenit — 30 000 — nu ți-a fost remisă pentru că, datorită unor defecte de formă, un credit din care urma să-mi fie plătită n-a fost achitat de Min[isterul] Finanțelor. Cred că o vei primi zilele acestea.

---

[28] E vorba de Profesorul Dimitrie Gusti. A.G. va include colaborarea presimțită a Ștefaniei Golopenția — *Roluri domestice în satul Șant (Năsăud)* — în *Proiectul de sumar pentru un număr special din „Sociologie românească” (an. V, nr. 1–2)* pe care l-am reprodus în fruntea secțiunii VI a volumului de față.

Dă, te rog, la reparat succesiv diferitele mele perechi de pantofi şi bocanci la pantofarul de lângă farmacia de pe Sf. Elefterie. Au toți câte o meteahnă. Începe cu bocancii, pe care te rog să-i dai omului pe care-l va trimite d-l Economu spre sfârşitul săptămânii viitoare spre a lua lucruri pentru mine [...] Mulțumesc.

Te sărut şi pe tine şi pe Sanda.

Anton

Trimit şi azi un pachet de şocolată.

75b. A.G. către Ştefania Golopenţia

Dnepropetrovsk

7 aprilie 1943

Mi-am luat nădejdea de la venitul acasă de Paşti. Nu suntem decât doi în regiunea Dnepropetrovsk şi singur drumul până la Golta cere o zi şi jumătate. Ne vom strădui să terminăm mai degrabă cu totul. Suntem de acum pe sfârşite. Eu cu Retegan în oraşele şi puținele aşezări româneşti de pe Nipru — alți doi băieți în Crimeea. Ei vor mai avea de făcut regiunea Melitopol după ce vor termina, iar noi Mariupolul. Va mai trebui făcut apoi un drum până la Proskurov. Poate să sfârşim până-n ultimele zile ale lui mai. Pe mine, e drept, s-ar putea să mă recheme mai degrabă cei de la Preşedinție în urma unor propuneri privitoare la repatriere pe care le-am trimis prin ultimul curier.

Îți urez sărbători cu soare şi bună dispoziție. Sandei cumpără-i din vreme ceva iepuri şi ouă de şocolată şi nu uita să faci nici prăjituri, nici ouă roşii.

Cred că nu mai trebuie să vorbesc mult despre dorul meu de voi.

Te rog să-i scrii şi tatii şi mamei în numele meu. Nu pot să le scriu azi şi alt prilej de legătură cu lumea nu mai cred să am în cursul celor două săptămâni următoare. Doreşte-le sărbători vesele. Tatii scrie-i să se intereseze să-ți găsească o cameră la Băile Herculane sau la Teiuş, dacă ți-ar conveni să petreci acolo o lună de vară. Demersurile trebuiesc probabil pornite din vreme.

Am cerut să ți se mai dea, afară de leafa pe care vei primi-o înainte de sărbători, 10 000 lei. E darul meu de Paşte. Cumpără-ți o ştofă, comandă-ți o pereche de pantofi. Sper că creditul, din care urmează să mi se achite unele economii din diurne, s-a încasat. Dacă i-ai primit pe cei 30 000, totul e în regulă şi vei primi degrabă şi această din urmă sumă. Dacă nu, cred că nu va mai trece mult.

Urări de bine lui Bubi, Sandei un bobârnac pe nas.

Te îmbrățişez,

Anton

Şoferii maşinilor în reparație care aduc această scrisoare la Bucureşti se vor întoarce după Paşti. Prin Bucureşti le-am spus să treacă în ziua de 29 aprilie. Trimite-mi un cuvânt prin ei şi pantalonii lungi care se găsesc în dulap.

75c. A.G. către Ştefania Golopenţia

Dnepropetrovsk

10 mai 1943

Pot trimite prin cineva care pleacă spre țară câteva cuvinte.

Am uitat să-ți spun că vei primi acum la începutul lunii vreo 15 000 lei, apoi după 20 ale lunii vreo 30 000. Aceşti bani îți vor îngădui să-ți pregăteşti călătoria la Timişoara şi B[ăile] Herculane.

Te rog să-i dai acum lui Bubi 1 500, iar la plecarea ta, dacă încă n-am sosit (cred că voi putea pleca de la Golta în ziua de 2–3 iunie, dacă-mi vine înlocuitorul aşa cum a făgăduit), 2 000 lei pentru masă.

Iar dacă lucrul nu-ți face supărare prea mare, trimite te rog haina albă groasă cusută anul trecut la spălătorie s-o spele şi s-o calce bine. Iartă aceste cereri.

Dificultățile pentru a căror învingere am venit la Bucureşti şi am fost în marțea Paştilor la Rovno în Polonia sunt înfrânte, însfârşit. Sper să ne putem apuca mâine de lucru.

Vă sărut pe toți. Bubi să nu uite isprăvile plănuite de el.

Anton

Asupra plecării înlocuitorului meu, Dl. Dr. Seidel, îți poate da informații Dl. Lăzăroiu.

În servieta mea se găseşte un dosar galben, iar în acesta, la sfârşit, un plic scris de Mitu şi adresat unui doctor la Kerci. Dă-i-l te rog, cu un prilej, D-lui Lăzăroiu ca să mi-l trimită. L-am uitat şi trebuie remis.

Anton

75d. A.G. către Ştefania Golopenţia

Antonovka

30 mai 1943

Mulțumiri pentru cartea poştală, pe care am primit-o ieri. Aflu cu regret despre necazurile de acolo şi sper că de atunci totul s-a îndreptat.

Lucrez în grupul de sate româneşti Voloskoe de lângă Nipru. Din 12 mai. Fiind singur şi având umblătură multă ziua întreagă, nu prea ajung să umblu după informatori. Dar şi cele prinse cu prilejul înregistrării îmi vor îngădui să însemn un tablou al regiunii şi al românilor de aci[29]. Ca să n-am regretul de a nu fi făcut nimic.

Am avut de înfruntat zece zile de ploaie continuă şi de noroi ucrainean. Cum Retegan, cel mai dibaci aproape din cei cinci cu care sunt aci, e chemat la regiment, planurile mele de până ieri sunt răsturnate. Să văd ce voi putea face după întoarcerea din concediu a altui colaborator bun spre a da urmare dorinței D-lui Dr. Manuila ca să văd de unele lucrări la Bucureşti.

Oamenii de aci mă compătimesc ca pe un soldat rupt de casă şi mă întreabă de fiecare dată dacă am „fumee” şi copii.

Vezi dacă poți pleca încă înainte de serbarea de sfârşit de an.

Cu multă dragoste,

Anton

75e. A.G. către Ştefania Golopenţia

---

[29] Nu am găsit acest tablou, în cazul în care A.G. îl va fi realizat.

Dnepropetrovsk
8 iunie 1943

Trimit un cuvânt cu Retegan, care pleacă la Regiment în țară. Sunt sănătos şi aproape gata cu regiunea Voloskoe. De poimâine voi începe o serie de curse lungi: Crimeea, Marea Azov. E momentul ultimului efort. După şase–opt săptămâni vom fi ajuns atât de departe cât se poate ajunge, şi gata. Până atunci nu mai văd speranțe de venit în țară. E drept că n-am cum bănui dificultatea care mă va trimite acolo, poate, şi nici vreo chemare.

Trebuie să-ți faci planul de vacanță fără a mă aştepta. Scrie-i tatii să-ți câştige neapărat camera la Băile Herculane. Vei primi regulat întregul meu salariu. La plecare lasă-i lui Bubi banii câți trebuie pentru masă timpul cât vei lipsi. Dă-i, te rog, şi acum câte 1 500–2 000 lunar, ca să aibe de cheltuială. Casierului spune-i unde să-ți trimită banii la 20 iulie. La începutul lui august sper să mă pot întoarce cred definitiv.

Mult bine fiecăruia din voi.

Cu drag,

Anton

78a. A.G. către Ştefania Golopenția (c.v.)

5 oct[ombrie] 1943

Munca noastră e grea şi plină de eşecuri[30].

Te rog să-mi trimiți prin curierul care aduce aceasta pantalonii groşi negri şi bluza maron cu fermoar.

Gândeşte-te dacă în raport cu situația din Bucureşti nu e potrivit să te aşezi la Bozovici cu copilul[31].

Mult bine,

Anton

---

[30] A.G. se referă, după toate probabilitățile, la lucrările de repatriere.
[31] E vorba de Dan Golopenția, care se născuse la 15 septembrie 1943.

79a. A.G. către Ştefania Golopenţia

Golta, 23 noiemvrie 1943

Am luat în primire abia alaltăieri scrisoarea ta. Mă întorceam dintr-un drum de două săptămâni. Acum s-a hotărât repatrierea, dar oamenii nu primesc căruțele cu care să poată pleca. Trebuie să le aducem tocmai din Transnistria. E noiembrie şi ploile au început. Vom izbuti totuşi într-un fel dacă nu va lipsi timpul.

Dacă nemții nu vor putea ține frontul, vom pleca cu o zi, două, înaintea venirii ruşilor.

Plecarea la Bozovici o văd posibilă în modul următor. De închiriat pentru trei zile camionul Cooperativei Institutului. De împachetat în geamantane şi lăzi ce ar putea fi împrumutate de la Institut tot ce e în dulapuri (cu lăsarea pentru mine a unui geamantan cu rândul de haine măslinii şi ceva rufe de schimb şi încălțăminte) şi a cărților. Apoi, cerere de concediu şi stabilirea la Bozovici până la vară. Dacă se întâmplă ceva, ai scăpat nesupărată şi cu legătura luată cu singurul punct de sprijin de care dispunem.

Eu plec acum la Odessa, unde am fost chemat telegrafic. Fără a şti dacă nu mă împotmolesc în noroi!

Mult bine,

Anton

Secțiunile IV–VI

Secțiunile IV–VI aduc în fața cititorilor o parte din rezultatele cercetării, prezentând realitatea vieții româneşti într-o zonă nestudiată şi până atunci practic necunoscută de specialiştiii din România, Ucraina sau Rusia. În timp ce rapoartele şi tabelele reproduse în secțiunea II sunt adresate forului superior (Directorul General al I.C.S.), notele, articolele şi studiile cuprinse în secțiunile IV–VI sunt de la început destinate publicării.

Fiecare dintre secțiunile IV, V şi VI reprezintă în fapt o carte mai mult sau mai puțin încheiată.

Secțiunea IV — *Note despre administrația rurală sovietică şi despre problemele ridicate administrației româneşti de teritoriul dintre Nistru şi Bug,*

întocmite în urma anchetei de la Valea-Hoțului (Ananiev), ianuarie–martie 1942. Volum pregătit sub conducerea lui Anton Golopenția — conține materiale dintre care unele au fost refăcute iar altele date la refăcut conform remarcilor lui A.G. O comparație între *Sumarul* întocmit de A.G. şi textele pe care le reproducem evidențiază caracterul exhaustiv al corpusului de care dispunem. În forma în care îl reproducem, volumul acesta, menit să indice, în primul rând administratorilor, atât specificitatea administrativă a zonei, izvorâtă din istoria ei, cât şi posibilitățile şi carențele administrării ei în timpul războiului de către România, a fost înaintat Preşedinției Consiliului de Miniştri în cursul anului 1942. Lucrările enumerate în *Sumar* sunt reproduse în volumul de față, într-o ordine uşor modificată prin includerea unor materiale suplimentare. Toate rezultă dintr-o experiență de teren şi de lectură (de arhive, de ziare, reviste şi cărți din bibliotecile locale) acumulată mai cu seamă în cursul campaniei de la Valea-Hoțului. Le-am adăugat două texte semnate de Gh. Bucurescu — *Ideea de justiție în Rusia Sovietică* şi *Organizarea, funcționarea şi caracterizarea justiției sovietice* —, un text al lui N. Marin-Dunăre — *Politica demografică sovietică* — şi un text al lui D. Corbea-Cobzaru — *Meşteşugarii* — care, prin caracterul lor general şi prin dimensiuni, ne-au apărut ca avându-şi locul în cadrul acestei sinteze. Nu este exclus ca A.G. să le fi destinat publicării în cadrul monografiei satului Valea-Hoțului.

Lucrările prezintă administrația locală (a) în timpul țarismului, (b) sub puterea sovietică şi (c) de către români. În unele cazuri, cele trei aspecte sunt abordate în cadrul unui singur text (este cazul textelor despre meşteşugari, atitudinea moldovenilor față de națiunea românească şi problema religioasă ale lui D. Corbea-Cobzaru, N. Betea, respectiv I. Apostol). În alte cazuri, textele se limitează la prezentarea contrastată a administrației sovietice şi a celei româneşti (se includ în această categorie textul lui Bucurescu despre organizarea şi funcționarea justiției, cel al lui Traian Georgescu despre asistența sanitară şi cel semnat de P. Mihăilescu despre comerț şi credit). I. Oancea, N. Marin-Dunăre şi B. Şchiopu semnează fiecare câte două texte consacrate respectiv administrației, şcolii sau colhozurilor sub soviete (primul) şi sub români (al doilea)[32]. Însfârşit,

[32] S-ar putea ca redactarea de către I. Oancea, N. Marin-Dunăre și B. Șchiopu a câte două texte privind tema cercetată sub soviete respectiv sub administrația românească să fi fost cea care i-a dat lui C. Pavel impresia că autorii respectivi redactaseră fiecare în două chei ideologice diferite materialele lor. În declarația din 29.1.1950, reprodusă în secțiunea VII, C. Pavel scria: „Au fost și

lucrarea lui N. Marin-Dunăre asupra politicii demografice se limitează la examinarea situației sub puterea sovietică.

Secțiunea V — *Valea-Hoțului, un sat din Republica Moldovenească. Cercetări întreprinse sub conducerea lui Anton Golopenția, în colaborare cu Institutul de Științe Sociale al României, cu prilejul lucrărilor de inventariere a Transnistriei (ianuarie–martie 1942)* — conține elemente ale unei monografii pe care membrii echipei au redactat-o în perioada de aşteptare a aprobării germane. Dispunem de *Proiectul de sumar* întocmit de A.G., din care aflăm că un număr de opt manuscrise (D. Corbea–*Meseriile şi industria*, I. Oancea–*Administrația*, I. Apostol–*Biserica şi credința*, I. Apostol–*Cultura tradițională*, N. Marin-Dunăre–*Şcoala şi evoluția modernă*, N. Betea–*Mentalitatea comunității*, Gh. Popescu–*Conviețuirea româno-ucraineană*, şi C. Mănescu–*Unsprezece oameni din Valea-Hoțului*) fuseseră deja depuse şi că volumul urma să fie predat la tipar „fără cele [lucrările, S.G.] ce n-ar fi predate până la un termen dat (1 iunie 1944)". Dintre aceste manuscrise, cele ale lui D. Corbea-Cobzaru, I. Oancea, I. Apostol, N. Betea par a fi fost versiuni lărgite ale textelor cu titluri similare ale autorilor pe care le-am inclus în secțiunea IV a volumului de față. Textele lui N. Marin-Dunăre şi Gh. Popescu sunt reproduse în cadrul prezentei secțiuni V, primul cu un titlu uşor schimbat (conform corecturilor de pe manuscris), iar al doilea în două versiuni. Textul despre cultura tradițională al lui I. Apostol şi cel semnat de C. Mănescu lipsesc. Din restul proiectului de sumar, corpusul pe care îl reproducem include *Cronica cercetării* semnată de N. Marin-Dunăre precum şi textul lui Gh. Bucurescu–*Dreptul şi justiția.* Lipsesc *Cuvântul înainte* (pe care A.G. îl rezervase directorilor celor două instituții antrenate în lucrările de teren, D. Gusti şi Sabin Manuila), precum şi textele N. Economu–*Aşezarea satului, casa şi uneltele*; T. A. Stoianovici–*Istoricul satului*; Gh. Retegan–*Populația şi familia*; A. Golopenția–*Structura socială*; B. Şchiopu–*Economia agrară*, precum şi *Anexa statistică: Rezultatele inventarierii satului Valea-Hoțului.* Dispunem, în plus față de sumarul proiectat, de textele A. Golopenția–*Viața politică şi administrativă* (care pare a fi reprezentat *Introducerea* la capitolul cu acelaşi titlu), **Viața politică şi*

---

cazuri, în timpul redactării materialului, când s-a încercat să se prezinte lucrarea respectivă în dublu exemplar, cu modificări esențiale în ce priveşte tratarea problemei: un exemplar cuprinzând problema tratată prin prisma marxismului, iar alt exemplar mai puțin marxist și cu fraze cocoloșite sau întortocheate (cazul Bucur Șchiopu și Oancea). Se temeau, în caz că lucrările vor fi publicate, să nu fie calificați de comuniști și deci să aibă de suferit".

administrativă la Valea-Hoţului înainte de Revoluţie, **Războiul şi Revoluţia până la 1927 la Valea-Hoţului* (nesemnate, aceste două texte ar putea reprezenta fie introducerea lui A.G. la capitolul istoric al lui T.A. Stoianovici, fie texte redactate de acesta din urmă), şi **1927–1941: ţărănimea şi colectivizarea* (text nesemnat pe care ezităm între a-l atribui, ca introducere, lui A.G., în calitate de capitol istoric lui T. A. Stoianovici, în calitate de capitol de structură socială lui A.G., sau în calitate de capitol de economie agrară lui B. Şchiopu).

În forma sub care o prezentăm, secţiunea VI — *Aşezările româneşti dintre Bug şi Nipru. Cercetare condusă de Anton Golopenţia* — ne permite să măsurăm pierderea pe care o reprezintă irosirea de energii şi de vieţi care a urmat lucrărilor de identificare ale echipei. Dacă ar fi apărut, numărul special din „Sociologie românească" (an. V, nr. 1–2), ar fi conţinut, conform *Proiectului de Sumar* pregătit de A. Golopenţia pe care îl reproducem în fruntea secţiunii, nu mai puţin de 34 contribuţii, dintre care văd astăzi lumina tiparului doar două, ambele datorate lui N. Marin-Dunăre: *Mărkuleasa, un sat „de deal" din regiunea Vosnessensk (raionul Noua Odessă)* şi *Cătunele (hutorele) moldoveneşti din plasa Noua Odessă*. Le-am alăturat, din materialele disponibile, (a) trei texte redactate în cursul primei descinderi la Nikolaev şi Konstantinovka, înainte de retragerea la Valea-Hoţului, şi anume: A. Golopenţia–*Satele româneşti din jurul Vosnessenskului. Informaţii culese de la săteni emigraţi la Nikolaev*; N. Economu, Gh. Bucurescu, N. Marin-Dunăre şi I. Apostol–*Satele româneşti din jurul Vosnessenskului. Informaţii culese în satele Bulgarka, Rakova şi Novogrigorievski* şi textul nesemnat **Moldoveni din Caucaz. Informaţii culese la Tiraspol*; (b) un număr de fişe de teren aparţinând lui I. Chelcea, pe care le-am regrupat sub titlul *Folclor din Soldatska, Belousovka şi Şerbani*; (c) un număr de tabele şi hărţi care au circulat, după toate probabilităţile, între toţi membrii echipei, fiind rodul unei conlucrări colective (pregătite, poate, şi în vederea Expoziţiei organizate la I.C.S. prin eforturile lui N. Economu în februarie 1943), dintre care relevăm în mod deosebit **Tabelul onomastic cuprinzând numele de familie pe localităţi în judeţele Vosnessensk, Pervomaisk, Nikolaev şi judeţele limitrofe*; (d) studii şi articole publicate la întoarcerea de pe teren, între 1942–1943, de E. Seidel–*Observaţii lingvistice în Ucraina*, tradus din limba germană în vederea reproducerii în volumul de faţă; A. Golopenţia şi I. Apostol–*Folclor românesc din regiunea Vosnessensk* sau I. Apostol–*Nume de familie din 25 sate româneşti de la est de Bug* şi *Crăciunul şi*

Anul-Nou la românii de la est de Bug şi (e) materialul de teren publicat în anul 1994 de A. Raţiu în volumul *Românii de la est de Bug*, pe care îl reproducem sub titlul dat de noi *Folclor din judeţele Pervomaisk, Znamenka, Vosnessensk, Melitopol, Mariupol şi Doneţk*.

Aşa cum apare aici, secţiunea VI evocă, prin asamblarea disparată a unor texte de informare iniţială, note de teren, instrumente de lucru şi câteva, prea puţine studii de sociologie, lingvistică sau folclor, un volum posibil, pe care e departe de a-l reprezenta. Acest volum a existat în minţile lui A.G. şi ale echipierilor şi a fost, probabil, prefigurat cel puţin de prime redactări, rezumate sau planuri de redactare prezentate lui A.G., dacă nu de faze mai elaborate ale lucrărilor. Poate că, prin publicarea volumului de faţă, se va deschide drum căutării şi redescoperirii unei părţi din ce ar fi fost să fie. Şi se va măsura, o dată mai mult, primejdia pe care o reprezintă pentru cultura românească brutalitatea tranziţiilor de tot felul, cu roiul lor de suspiciuni, şi retezări.

Secţiunile VII–VIII

Secţiunea VII, intitulată *Lucrările de identificare a românilor de la est de Bug în Arhivele S.R.I.*, conţine (A) o serie de declaraţii extrase din dosarul anchetei L. Pătrăşcanu şi (B) un schimb de ordonanţe, adrese şi note având ca emiţător sau destinatar Parchetul Curţii Bucureşti/ Cabinetul Crime de Război. Declaraţiile privesc activitatea echipei I.R.E.B. (prezentată de cinci foşti membri ai echipei aflaţi în situaţie de detenţie: N. Betea, M. Levente, C. Pavel, Şt. Popescu, A. Raţiu); activitatea partidului comunist la Institutul Central de Statistică, cu referire specială la membrii comunişti ai echipei I.R.E.B. (discutată de Nicolae Petrea alias Eugen Savin, legătura pe linie de partid a lui M. Levente); soarta materialului adus de pe teren de echipa I.R.E.B. (înfăţişată de Lucia Apolzan şi Matilda Ştefănescu, ambele active în organizaţia de bază a I.C.S. în perioada 1947–1948). Li se adaugă un referat de punere în libertate a lui M. Levente semnat de lt. maj. de Securitate Simion Siegler şi o listă a materialelor rezultate din cercetarea I.R.E.B. care au fost ridicate de Securitate (întocmită de un „tov. Firescu"). Cu excepţia ultimilor doi şi a lui Eugen Savin, toţi ceilalţi sunt funcţionari I.C.S., ceea ce permite înţelegerea modului în care a fost treptat anihilată *dinăuntru* una din instituţiile cele mai performante ale României interbelice.

Obiectivul Cabinetului Crime de Război este cercetarea comisiilor de repatriere pentru a se vedea dacă acestea s-au făcut responsabile de excese în timpul exercitării mandatului. Între prima ordonanță de clasare (a acuzatorului public Ion Pora din 10.10.1945) şi ultima (emisă de procurorul Gh. Diaconescu la 26.8.1952) se interpune un schimb steril de hârtii care ne interesează în măsura în care aflăm din el că, deja la această dată, dosarele privind repatrierea dispăruseră fără urmă, neputând fi găsite la Ministerul Agriculturii, unde erau insistent căutate.

În secțiunea VIII — *Evocări şi articole ulterioare scrise de membrii Echipei I.R.E.B.* — am regrupat texte separate prin mai mult de 30 până la mai mult de 50 de ani de momentul deplasărilor pe teren la care se referă. Se încadrează în prima categorie un text scurt scris în 1976 de N. Marin-Dunăre, la cererea mea. La peste 40 de ani de la momentul cercetării, Z. Rostás îi intervievează pe N. Marin-Dunăre şi Gh. Retegan. Iar la 50–60 de ani distanță, N. Economu, I. Apostol, A. Rațiu şi Gh. Popescu evocă activitatea Echipei I.R.E.B. în articole publicate în „Sociologie românească", într-un volum apărut la Fundația Culturală Română în 1994, respectiv într-un text manuscris care vede acum lumina tiparului.

Este clar că, spre deosebire de informațiile directe, notate sub impulsul evenimentelor, pe care le conțin capitolele I–III, materialele din capitolele VII şi VIII se cer interpretate cu atenție. Pe de o parte, e vorba de informații asamblate *post facto* la distanțe în timp considerabile, fără a dispune (sau dispunând doar de fărâme) de note sau însemnări. Neajutată, memoria celor care scriu riscă să fi pierdut din vedere succesiunea şi datarea exactă a episoadelor de muncă pe teren, regrupările în subechipe mereu afectate de plecarea prin îmbolnăvire sau chemare la regiment a unor cercetători sau revenirea altora în anii tumultuoşi ai războiului şi chiar distribuirea, între indivizi, a temelor de cercetare. La aceasta se adaugă faptul că declarațiile în anchetă sunt scrise sub presiune fizică şi psihologică mergând până la tortură, iar evocările în stare de libertate dinainte de anul 1989 se resimt, deşi în mai mică măsură, de reticențele şi eludările pe care le impunea regimul. Insfârşit, gradul de fiabilitate (al declarațiilor ca şi al evocărilor) diferă de la o persoană la alta. Se remarcă prin obiectivitate şi precizie declarațiile lui C. Pavel; prin bogăția detaliilor (nu întotdeauna însă coroborate de textele de bază din secțiunile I–III) declarațiile lui A. Rațiu.

Anexa

Anexa volumului este amplă. Ea documentează: (a) pregătirea ştiinţifică a cercetării românilor de la est de Bug în cadrul I.C.S. şi, în mod special, a Oficiului de Studii; (b) pregătirea administrativă a expediţiei; (c) activitatea I.C.S. în timpul războiului; (d) concepţia Comisiei inter-departamentale cu privire la un schimb de populaţii româno-ruso-ucrainean în vederea asigurării frontierelor României; (e) abuzuri ale regimului sovietic şi ale regimului din România pe teritoriul Transnistriei (echipa I.R.E.B. fiind silită de autorităţile germane să se retragă de la Nikolaev, la est de Bug, în localitatea transnistreană Valea Hoţului, după cum am arătat mai sus); şi (f) ajutorul dat de A.G. şi alţi membri ai echipei I.R.E.B. evreilor din lagărul de la Golta.

Partea cea mai amplă revine documentelor care ne pot ajuta să cunoaştem pregătirea ştiinţifică a expediţiei. Meticuloasă şi solidă, aceasta a inclus, după cum putem vedea parcurgând primele 20 de texte exemplificatoare, întocmirea unui plan de documentare şi a unor bibliografii privitoare la românii din U.R.S.S. şi Polonia; traduceri masive din lucrările unor autori ruşi sau ucraineni despre emigrări şi colonizări de români în Ucraina (reproducem aici traducerile din Apollon Skalkovskii), care s-au efectuat în cadrul secţiei de traduceri a Oficiului de Studii şi aveau drept scop să-i familiarizeze pe echipieri cu istoria şi spaţiul în care urmau să se deplaseze; alcătuirea de referate privind vechimea, aşezarea şi răspândirea, graiul şi tradiţiile românilor din Ucraina, pe care le-au redactat, ca funcţionari ai I.C.S., îndeosebi Al. Smochină şi Diomid Strungaru; alcătuirea, de către specialişti şi funcţionari ai I.C.S. ca N. P. Smochină, Diomid Strungaru, T. Decuseară etc., a unor liste provizorii de comune moldoveneşti şi a unor sinteze ale estimaţiilor statistice privind numărul românilor de dincolo de Nistru/Bug etc.

Pregătirea administrativă a expediţiei e ilustrată în *Anexă* prin documente de uz intern privind contul I.R.E.B., ordinele de serviciu şi legitimaţiile echipierilor, anunţurile către moldoveni redactate de A.G. şi tipărite în presa din Ucraina sau afişate în oraşe, tabelele şi borderourile de materiale sau mărfuri necesare pentru pachetele-dar, ţesăturile achiziţionate prin schimb pentru Muzeul Naţional, sau aprovizionarea pe teren a echipei. Departe de a fi exhaustive, sperăm că materialele din această categorie vor reuşi să îi apropie pe

cititori de cotidianul lucrărilor echipei I.R.E.B. Se adaugă la aceste materiale şi instrucțiunile pentru întocmirea actelor justificative ale cheltuielilor în legătură cu operațiile de repatriere a românilor din ținuturile de la est de Nistru/Bug.

Pentru a înțelege atmosfera în care îşi desfăşoară activitatea funcționarii I.C.S. în anii celui de al doilea război mondial, am inclus prezentarea, în buletinul intern al Institutului, a obligațiilor excepționale ale salariaților publici în general şi a muncii obligatorii prestate de evrei în cadrul Institutului[33]. La fel, pentru a înțelege tensiunea în care s-au desfăşurat operațiile de Inventariere din Transnistria, am reprodus referatele semnate de conducătorul I.C.S. al echipei de inventariere, H. H. Stahl şi de Subprefectul Ştefan Bălan.

Cele trei documente privind schimbul de populații româno-ruso-ucrainean permit contextualizarea operației de repatriere la care a fost solicitată să participe, după efectuarea înregistrării, echipa I.R.E.B.

Însfârşit, un număr de trei materiale documentează în *Anexă*, pe de o parte, numărul moldovenilor pierduți prin colonizare în Siberia, ucidere, deportare sau foamete (e vorba de un referat pregătit de Gh. Bucurescu în anul 1942), iar pe de altă parte, prezența în mai multe lagăre transnistrene a evreilor din România şi încercările de a le veni în ajutor ale lui W. Filderman şi ale unor membri ai echipei I.R.E.B. (e vorba de textele semnate de Mihai Korne şi de Sonia Palty).

Sursele volumului

Miezul acestui volum, listele de sinteză a rezultatelor campaniei I.R.E.B., îmi era cunoscut încă demult, din arhiva familiei (AFG), pe care am străbătut-o integral înainte de plecarea în Statele Unite, în anul 1980. Plănuisem, nu odată, să le public ca atare şi aşteptam clipa potrivită încercând să le plasez într-un context pentru care nu dispuneam decât de puține date: un număr de fotografii obținute de la N. Economu, amintiri ale lui N. Marin-Dunăre. Încercasem, fără a reuşi, să aflu amănunte de la Gh. Retegan, pe care-l întâlneam, în acea vreme, la Biblioteca Academiei.

Sursa principală a volumului de față o reprezintă însă dosarul 40002 al procesului L. Pătrăşcanu şi dosarul 19059 al Parchetului Curții Bucureşti–

[33] În timpul războiului, Institutul Central de Statistică a creat posibilități de prestare a muncii obligatorii unui număr de aproximativ 2 000 de evrei.

Cabinetul Crime de Război din Arhivele S.R.I. Am parcurs aceste dosare în anii 1997 şi 1998. Urmăream, pe atunci, lămurirea circumstanțelor arestării şi morții lui Anton Golopenția, lucrând la volumul Anton Golopenția–*Ultima carte*, care avea să fie publicat în anul 2001 la Editura Enciclopedică. Pe parcursul consultării materialului (aceleaşi dosare 40002 şi 19059) am întâlnit şi reținut în vederea unui proiect următor o serie de texte privitoare la operația de identificare a românilor de la est de Bug. Ele şi-au găsit însfârşit locul potrivit.

În iarna anului 2002, aflându-mă la Bucureşti pentru scurt timp în vederea lansării la târgul de carte "Gaudeamus" a volumului A. Golopenția–*Opere complete*, vol. II. *Sociologie* (Editura Enciclopedică), am vizitat, cum o făceam de obicei, Institutul Național de Statistică. Stăruiam în încercarea de a descoperi soarta lucrărilor personale ale lui A. Golopenția pe care acesta le lăsase la birou în septembrie 1948, când demisionase de la I.C.S., şi nu le mai putuse vreodată recupera, nemaiîngăduindu-i-se de către portar nici măcar să intre în institutul pe care îl condusese ca Director General. Primită cu înțelegere de Directorii noii instituții continuatoare a I.C.S., Dr. Aurel Camara şi Dr. Daniela Elena Ştefănescu, mi s-a subliniat, odată mai mult, zădărnicia încercării. Căutaseră şi ei, împreună cu bibliotecarii, hârtiile lui Anton Golopenția, fără succes. Mutată în mai multe rânduri, arhiva Institutului îmi stătea la dispoziție spre a mă convinge. Am urcat deci la ultimul etaj al clădirii. Arhiva ocupa o bună parte din el. Încăperea uriaşă, neîncălzită, era ticsită de documente stivuite pe rafturi care urcau neobişnuit de sus, înşirate pe jos între ele, sau închise în dulapuri metalice. Era frig şi praf cu muşte moarte, stăteam cu geamul deschis. Cataloagele nu s-au dovedit de mare ajutor pentru ce căutam. Nu exista un catalog de manuscrise. Stimulată de imposibil, am luat hotărârea de a proceda primitiv, pipăind cu mâna şi cu ochiul conținutul fiecărui raft şi urcând, până sus, spre a mă asigura de parcurgerea integrală a materialului. Operația era grea şi nerăsplătitoare. Mă minunam eu însămi de scările pe care urcam agil şi de înălțimea la care răzbeam. Lucram de dimineață, după amiaza era de acum înaintată şi nu descoperisem nimic. Am revenit a doua zi. După alte şase sau şapte ore de migală, ajunsesem la peretele din fund al încăperii. Ultimul şir de rafturi. Am ridicat capul spre a măsura ce rămăsese şi trebuia bifat ca să mă liniştesc. Şi acolo, sus de tot spre stânga, am văzut un grupaj de trei mape (ocupau aproximativ o jumătate de metru) pe al căror cotor era marcată gros o

singură literă: „G”. Nu înțeleg nici acum certitudinea şi trepidația cu care am urcat spre mapele acelea. Erau, într-adevăr, hârtii ale lui Anton Golopenția. Cineva, un bibliotecar, le redusese identitatea la o inițială prudentă. Şi aşa, ferite de timpuri haine, mapele lui A.G. ajunseseră până la mine, acolo sus, în dreptul Casei Poporului. Cum am coborât în Cabinetul Directorului General, cum i-am povestit întâmplarea şi tot ce a urmat nu mai are importanță. Ce pot să spun e că *Anexa* volumului de față conține, masiv, documente din mapele „G”, care au venit miraculos spre mine acum patru ani.

Am indicat, sub *Note şi comentarii*, proveniența fiecărui document. Pentru o imagine de ansamblu, e deajuns să menționez că (a) secțiunile II–*Rapoartele echipierilor*, IV–*Note despre administrația rurală sovietică*, V–*Valea-Hoțului, un sat din Republica Moldovenească* şi, fireşte, VII–*Lucrările de identificare a românilor de la est de Bug în Arhivele S.R.I.* sunt compuse în întregime din material provenind din Arhivele S.R.I.; (b) cu excepția celor trei scrisori ale lui S. Manuila către A.G., care se aflau în Arhivele S.R.I., secțiunea III–*Corespondența momentului* e compusă exclusiv din material provenind din Arhiva familiei Golopenția; (c) secțiunile I–*A. Golopenția: Rezultate şi perspective*, VI–*Aşezările româneşti dintre Bug şi Nipru*, VIII–*Evocări şi articole ulterioare scrise de membrii echipei I.R.E.B.* şi *Anexa* cuprind deopotrivă material din AFG (porțiunea 1941–1944 din secțiunea I; *Proiectul de sumar* din secțiunea VI; interviul din 1976 al lui N. Marin-Dunăre şi textul lui Gh. Popescu în secțiunea VIII; listele de localități moldoveneşti, textele anunțurilor către moldoveni în *Anexă*), Arhivele S.R.I. (porțiunea 1945–1951 din secțiunea I; primele cinci articole din secțiunea VI; unele referate ale lui Diomid Strungaru în *Anexă*), Arhiva Institutului Național de Statistică (primele 20 de documente din *Anexă*), Arhiva familiei Chelcea (trei documente din secțiunea VI), Arhiva Rostás Zoltán (două documente din secțiunea VIII), manuscrise încredințate de autori (un memoriu al lui A.G. extras din manuscrisul unui articol aflat sub tipar al lui V. Achim în secțiunea I) şi reproducerea unor texte publicate anterior (în „Sociologie românească” sau în „Cronicarul I.C.S.”, trei texte din secțiunea I; în „Sociologie românească”, „Bulletin linguistique”, „Revista Fundațiilor Regale” sau în volumul A. Rațiu–*Românii de la est de Bug*, un total de cinci texte în secțiunea VI; în volumul menționat al lui A. Rațiu, două componente ale secțiunii VIII).

Celelalte surse ale volumului sunt reprezentate de manuscrise şi materiale pe care mi le-au pus la dispoziţie cu generozitate domnii Septimiu Chelcea, Nicolae Both, Viorel Achim, N. Economu sau Vasile Şoimaru (ultimilor doi li se datorează şi un număr de fotografii reproduse la sfârşitul volumului).

Echipa I.R.E.B. şi deplasările ei

Principalele surse pentru cunoaşterea componenţei şi deplasărilor echipei sunt reprezentate de rapoartele şi declaraţiile lui A.G. (reproduse în secţiunea I), rapoartele echipierilor către A.G. (secţiunea II), unele elemente din corespondenţa momentului (reprodusă în secţiunea III şi în prezenta introducere) şi *Cronica Echipei I.R.E.B.* a lui N. Marin-Dunăre (reprodusă în secţiunea V). Cum însă nu dispunem, aşa cum am arătat mai sus, decât de o parte din material, declaraţiile în ancheta Pătrăşcanu (secţiunea VII) şi evocările ulterioare (secţiunea VIII) ale câtorva dintre membrii echipei au dobândit pe parcurs statut de surse secundare. Gradul lor de fiabilitate variază. În cazul declaraţiilor, distanţa în timp (de şase–şapte ani) şi, mai cu seamă, presiunea fizică şi psihologică a anchetei reduc considerabil precizia detaliilor. Evocările, separate prin intervale mari de momentul anchetei, ridică inexorabil problema fidelităţii memoriei permiţând nu atât atribuirea sau datarea cu precizie a deplasărilor, cât inventarierea lor aproximativă.

Cercetarea I.R.E.B. a comportat două etape (cu structuri parţial diferite ale echipei):

— prima etapă, în care, pătrunderea la est de Bug fiind interzisă, echipa se retrage la Valea-Hoţului în aşteptarea aprobării germane (19 decembrie 1941–4 martie 1942);

— etapa a doua, a identificării propriu-zise a românilor de la est de Bug (august 1942–sfârşitul anului 1943).

Prima deplasare

Echipa însărcinată cu identificarea românilor de la est de Bug a fost compusă iniţial (la data de 19 decembrie 1941) din 14 cercetători aparţinând Oficiului de Studii al I.C.S.: Ion Apostol, N. Betea, Gh. Bucurescu, D. Corbea-Cobzaru, N. Economu, A. Golopenţia, N. Marin-Dunăre, Corneliu Mănescu, P. Mihăilescu, Ion Oancea, George Popescu, G. Retegan, T. Al. Stoianovici şi Bucur

Şchiopu (cf. *Raportul I* al lui A.G. către S. Manuila reprodus în secţiunea I). Formarea şi conducerea echipei îi fuseseră încredinţate lui Anton Golopenţia, pe atunci director al Oficiului. Cu excepţia studentului G. Popescu (cunoscător al limbii ruse) şi a lui Traian Georgescu (medic, util pentru o deplasare implicând un teren dificil), toţi ceilalţi membri ai echipei au fost aleşi întrucât participaseră la lucrările echipelor regale studenţeşti sau ale Institutului Social fiind astfel familiarizaţi cu sociologia gustiană, fuseseră studenţi în Sociologie ai lui A.G. sau aveau formaţii profesionale de natură să asigure o cercetare pluridisciplinară istorică, geografică, economică, folclorică.

Oficii de Studii figurau, în perioada interbelică, în componenţa multor instituţii româneşti. Ele reprezentau punctul de deschidere reflexivă asupra activităţilor prestate de acestea, deseori concretizate prin publicaţii, şi locul în care se formau viitoarele cadre de conducere ale instituţiei respective. În anii de care ne ocupăm, Oficiul de Studii al I.C.S., compus din 60 de salariaţi, asigura publicarea unui buletin de uz intern — „Cronicarul Institutului Central de Statistică" — şi a revistei „Geopolitica şi Geoistoria" şi se ocupa de publicarea tuturor lucrărilor I.C.S. El avea o secţie de Traduceri condusă de Camil Suciu şi includea Biblioteca I.C.S., condusă de Elisabeta Jebeleanu[34].

Prima deplasare ne este cunoscută din rapoartele I–VI ale lui A.G., raportul înaintat lui A.G. de echipa de recunoaştere compusă din G. Retegan şi I. Oancea (14.1.1942) reprodus în secţiunea II şi *Cronica Echipei I.R.E.B.* redactată de N. Marin-Dunăre.

Echipa I.R.E.B. pleacă din Bucureşti cu acceleratul de Tighina la data de 19 decembrie 1941şi ajunge în Tiraspol la 20 decembrie, luând contact cu Comisia I.C.S. a Inventarierii şi Comandamentul Superior al Armatei. Pe 24 decembrie ea se prezintă la Nikolaev, unde se afla corpul expediţionar de armată „Decebal" al generalului C. Dragalina, singura armată operativă aparţinând României din spaţiul de la est de Bug. Planul iniţial este ca echipa să cerceteze pe rând teritoriul ocupat de cele trei divizii ale Corpului de armată condus de generalul Dragalina, respectiv regiunile Nikolaev, Krivoi Rog şi Elisavetgrad, trecând ulterior, prin mijlocirea Comandamentului Superior din Tiraspol, la Corpurile din Crimeea şi Azov.

---

[34] Am prezentat pe larg mandatul și activitatea Oficiului de Studii al I.C.S. în textul intitulat „Cronologie" (Anton Golopenția, *Opere complete* I — *Sociologie*, București: Editura Enciclopedică, 2002, p. XCIII–XCV).

Echipa neprimind autorizaţia de deplasare pe teritoriul de la est de Bug, A.G. pleacă la Bucureşti timp de o săptămână (31 decembrie 1941–5 ianuarie 1942) în vederea clarificării situaţiei. Eforturile lui eşuează. În a doua jumătate a lunii ianuarie, Corpul de armată al generalului Dragalina este deplasat în Crimeea şi speranţele de a dispune de sprijin în vederea procurării hranei şi carburanţilor, precum şi de ofiţeri sau curieri care să transmită echipei informaţii cu privire la eventuale comunităţi moldoveneşti întâlnite pe traseu dispar peste noapte. Căutând să folosească optim momentul, A.G. împarte echipa în mai multe subechipe; un număr de echipieri întreprind rapid monografierea sumară a oraşului Nikolaev (1–19.1.1942); alţii efectuează incursiuni neoficiale de informare în satele Bulgarka, Rakova şi Novogrigorievski sau prospectează localităţi transnistrene, apropiate de Bug, în care să se retragă pentru cercetări sociologice în aşteptarea aprobărilor. Prima localitate examinată, Kantakuzinka, în care se deplasează două grupuri de câte trei cercetători (Gh. Bucurescu, N. Marin-Dunăre, P. Mihăilescu pe 5.1.1942 şi I. Apostol, D. Corbea-Cobzaru, N. Economu la data de 7.1.1942) se dovedeşte neinteresantă: în tot satul nu sunt mai mult de trei români şi cinci vorbitori de română. Între 11–21.1.1942, echipa de recunoaştere Gh. Retegan–I. Oancea examinează posibilităţile oferite de Valea-Hoţului. Sat mixt româno-ucrainean de 11 000 locuitori (dintre care 6 000 români[35]), sediu al raionului cu acelaşi nume, cu 18 colhozuri, trei şcoli, două mori cu abur etc., Valea-Hoţului promite a fi un punct de anchetă fertil, permiţând studierea simultană a unei comunităţii româneşti importante, a convieţuirii româno-ucrainene, a agriculturii colectivizate şi a administraţiei sovietice. Echipa de recunoaştere pregăteşte încartiruirea şi, la data de 21 ianuarie 1942 echipierii sunt cu toţii instalaţi în Valea-Hoţului.

Între 22.1.–5.2.1942, echipa efectuează prelucrarea statistică a datelor Inventarierii I.C.S. care privesc raionul Valea-Hoţului şi primeşte vizita celor 13 colegi din grupul I.S.R. condus de Traian Herseni, care lucra pe teren în Transnistria, după cum am arătat mai sus. Tot în ianuarie 1942, Gh. Retegan şi N. Marin-Dunăre, reveniţi la Bucureşti în vederea unor examene, prezintă în cadrul seminarului lui Dimitrie Gusti, la cererea expresă a profesorului, rezultate ale cercetărilor de până atunci. Gh. Retegan vorbeşte despre familia sovietică din

[35] În raportul din 14.1.1942 reprodus în secţiunea II, Echipa de recunoaştere dă cifre diferite de cele indicate de D. Gusti, pe care le-am reprodus: 8 700 locuitori şi 5 936 români.

punct de vedere demografic, iar N. Marin-Dunăre prezintă ştiinţa de carte a populaţiei rurale din U.R.S.S. pe baza experienţei acumulate la Nikolaev şi Valea-Hoţului.

Între 6–28.2.1942, se trece la delimitarea problemelor, cercetarea sociologică propriu-zisă a localităţii, discuţii zilnice şi redactarea referatelor din care se vor închega *Notele despre administraţia rurală sovietică şi despre problemele ridicate administraţiei româneşti de teritoriul dintre Nistru şi Bug* reproduse în secţiunea IV.

Într-un text inedit intitulat „Pe timpul românilor", transmis prin grija neobositului Vasile Şoimaru, scriitorul Alexei Marinat, originar din Valea-Hoţului, la a cărui familie a locuit în gazdă A.G., a evocat prezenţa în sat a echipei I.R.E.B.:

Apoi, în 1942, venise la noi în sat un grup de oameni interesanţi, români dar nu militari, şi se răspândiseră prin tot satul. Se interesau de toate celea: îi întrebau pe oameni când s-a înfiinţat satul, ce mănâncă şi cum mănâncă, până şi cum îşi fac cruce, într-un cuvânt de la lingură şi furculiţă până la rochia de mireasă. Şeful acestui grup de oameni, directorul comisiei sau preşedintele, stătea la noi la gazdă; aveam casă mare, în centru, şi tata era primar al satului. Omul acesta trăia în camera de oaspeţi, era foarte inteligent: vorbea încet, nu striga, bărbierit proaspăt în fiecare zi, avea parfumuri plăcute şi hârtie albă ca soarele şi lucioasă, de-ţi fugeau ochii de pe coală. Printre intelectualii satului se spunea că ei studiază limba localnicilor, istoria, obiceiurile şi erau atât de democraţi [că] le plăceau multe lucruri de ale noastre. Dintre toţi ţin minte numai numele unuia dintre ei: Şchiopu. Aceşti oameni au stârnit admiraţia populaţiei: nu strigau, nu suduiau, cum făceau cei din administraţie şi jandarmii. Iar şeful, care stătea la noi în gazdă, era atât de timid şi gingaş, cum spunea mama despre el, că şi eu mă miram cum poate să conducă un grup de oameni învăţaţi, fiind atât de cuminte şi gingaş… Oamenii din sat chiar spuneau despre ei: „Dacă ar fi toţi românii aşa!" Erau foarte prietenoşi şi paşnici. Spre deosebire de ceilalţi români pe care îi ştiam, aceştia erau parcă căzuţi din lună. Eu îl urmăream cu multă curiozitate pe românul-şef, care trăia la noi în gazdă: cum vorbeşte, cum întreabă, cum ascultă… Tata chiar îmi spunea: „Iaca învaţă să fii şi tu aşa!"

Nu ştiu dacă am ajuns să fiu şi eu aşa, fiindcă după şapte ani şi jumătate petrecuți în Gulagul din Siberia e greu să rămâi prietenos şi paşnic, şi gingaş... (p. 2–3).

După întoarcerea echipei la Bucureşti, la 4.3.1942, A.G. organizează o reuniune la Institutul Social Român, în care prezintă comunicări privind cercetările în spațiul sovietic Bucur Şchiopu (despre agricultură), I. Oancea (despre justiție), I. Apostol (despre învățământ), N. Economu (despre foametea din 1932–1934) şi N. Marin-Dunăre (despre roirea în hutore). Au participat la această reuniune, între alții, Dimitrie Gusti, profesorul ieşean de Sociologie Alexandru Claudian şi avocatul Istrate Micescu. Din mențiunile mai multor autori (I. Economu, I. Apostol, Gh. Retegan, vezi Secțiunea VIII) se pare că D. Gusti ar fi respins specificitatea hutorelor, văzând în ele simple variante ale cătunelor noastre.

Între timp, la 3.3.1942, ataşatul militar german din Bucureşti comunică Marelui Stat Major asentimentul administrației civile germane pentru executarea lucrării I.R.E.B. în teritoriul dintre Bug şi Nipru, însoțit de mențiunea „totuşi guvernul german ar dori ca activitatea acestei comisiuni să înceapă — din motive tehnice — abia în luna mai” (cf. referatul din 26.3.1942 al lui A.G., reprodus în secțiunea I). Iar la 7 martie, Corpul de armată german din Sud comunică Marelui Stat Major asentimentul la identificarea de către echipa I.C.S. a românilor trăitori în Crimeea şi pe coasta Mării Azov.

A.G. încearcă fără succes o plecare în Crimeea şi la Marea de Azov la data de 10.4.1942, care să aducă apoi echipa I.R.E.B. pe teritoriul Bug–Nipru în cursul lunii mai, conform deziderатului exprimat de guvernul german. În vederea deplasării, I.C.S. obținuse autorizații de circulație în Reichskommissariatul Ucrainei, în afara celor 14 membri ai echipei menționați mai sus, şi pentru directorul general Sabin Manuila, directorul adjunct D. C. Georgescu, N. Georgescu, maior Vasilescu, Roman Moldovan Traian Georgescu, N. P. Smochină, Al. Tcaciu, Gr. Braga şi E. Gorăscu. Iar D. Duțescu, E. Grigorescu, A. Rațiu, M. Domilescu, Alexandru Nistor, Constantin Pavel, Mihai Levente, Elena Laşcu, Alexandru Vidican, Iuliu Mălinaş, Stelian Mateescu, Crăcea Badea-Constantin, Ştefan Popescu, Vlad Bundulescu şi Matilda Demetrescu făcuseră la rândul lor

cerere de participare la lucrări (cf. referatul lui A.G. din 26.3.1942 şi anexa acestuia, reproduse în secțiunea I)).

La 4.6.1942, I.C.S. primeşte ordinul mareşalului Antonescu de a începe executarea pe teren a lucrării.

A doua deplasare a echipei

În iulie 1942, după sesiunea de examene, Gh. Retegan e trimis, împreună cu A. Rațiu, de către A.G. la Tiraspol spre a organiza încartiruirea celor de acum 20 membri ai echipei. La 1 august se deplasează pe teren 18 echipieri din Oficiul de Studii şi doi delegați ai Consiliului de Patronaj[36] (cf. A.G., *Notă asupra lucrărilor de identificare*, secțiunea I). Lipseau acum din formația inițială B. Şchiopu şi Ion Oancea; se adăugaseră Ion Chelcea, Dan Duțescu, M. Levente, C. Pavel, şi Eugen Seidel, A. Rațiu; în noiembrie li se vor alătura M. Biji, Şt. Popescu, şi T. Al. Stoianovici.

Pentru a câştiga timp, A.G. divide echipa în cinci sub-echipe rurale care lucrează simultan în sate diferite şi un cercetător solitar care cercetează spațiul urban. Conform raportului trimis de el lui S. Manuila la 2.9.1942, regruparea forțelor în subechipele rurale şi obiectivele acestora au fost inițial următoarele (subliniem, atunci când îl cunoaştem, numele celor care conduc subechipele, utilizând de acum înainte, pentru simplificare, termenul de echipă şi pentru subechipe):

Echipa I: *Gh. Bucurescu*, N. Economu, I. Apostol — Novogrigorievka, Arnăutovka, Belousovka, Troițkoe, Noua Odessă şi satele de pe malul Bugului la Nikolaev;

Echipa II: *N. Marin-Dunăre*, I. Chelcea, D. Duțescu — Rakova, Şerbani, Mărculeasa (Dimovka), satele până la Troițkoe (exclusiv) şi satele din câmp ale plăşii Noua Odessă ;

Echipa III: C. Mănescu, D. Corbea-Cobzaru, N. Betea — Bulgarka, Vosnessensk, Serbuca şi satele de pe Elaneț din plasa Elaneț;

Echipa IV: *Ştefan Popescu*, M. Levente, A. Rațiu — Alexandrovka, Solona, Mala Dvoreanka şi satele de pe valea Gromokliejei din plasa Elaneț;

Echipa mobilă I: G. Retegan, E. Seidel, Traian Georgescu (poate, O. Bârlea): Konstantinovka şi celelalte sate/hutore din plasa Arbuzinka, plasa Brațka (în legătură cu echipele III şi IV), hutorele din plasa Elaneț, jud. Novi-Bug. E. Seidel

[36] Vom vorbi mai pe larg despre Consiliul de Patronaj în cele ce urmează.

se ocupă de aprovizionarea echipei şi de înregistrarea echipei pe lângă autoritățile germane;

Echipa mobilă II: în oraşe lucra singur Constantin Pavel. Îl ajută temporar Şt. Popescu (care se întoarce însă la Bucureşti în octombrie 1942, cf. declarația din 8.1.1953 a lui C. Pavel) şi, ca translator local, Al. Cerpică.

Spre sfârşitul toamnei 1942 şi ulterior, asocierile se modifică în funcție de necesități; în regiunea Dnepropetrovsk au lucrat izolat A. Golopenția, G. Retegan, N. Betea; în Donbass au lucrat individual sau grupați N. Economu, G. Retegan, A. Rațiu, E. Seidel, A. Golopenția.

Rapoartele echipelor nu s-au păstrat integral. Dispunem de rapoarte relativ numeroase ale echipelor I–III şi de rapoarte sporadice ale echipei IV, reproduse în secțiunea II a volumului de față. Toate rapoartele se referă însă exclusiv la perioada inițială august–decembrie 1942. Conform acestora, deplasările echipelor în intervalul august–decembrie 1942 s-au succedat după cum urmează:

Echipa I (*Gh. Bucurescu*, N. Economu, I. Apostol)

10–16.8.1942: Novogrigorievka/Târgu Frumos[37];
17–22.8.1942: Arnautovka/Vizireni;
22–29.8.1942: Belousovka;
30.8.–1.9.1942: Troițkoe/Troițka;
1.9.1942: Juiiova Krivorojie;
2–3.9.1942: Mihailovka/Mihailiuka;
3–20.9.1942: Noua Odessă;
20–28.9.1942: Kasperovo/Gaspareuka şi Spiridoniuka;
29–30.9.1942: Novopetrovka/Misticika şi Zaivi;
29.9.–4.10.1942: Sebena/Elaneț;
5.10.1942: Perisadovka[38].

În toamna târzie a anului 1942, N. Economu şi I. Apostol sunt trimişi să facă înscrieri în satul Gruzskoe (Goroțkaia) din județul Kirovograd, unde vor şi petrece iarna, deosebit de grea, care urmează. Li se alătură, sporadic, în

[37] Separăm prin „/” numirile alternative ale aceleiași localități. Numele românești le preced în timp pe cele rusești sau ucrainene, fiind înlocuite de acestea.
[38] În secțiunea VIII a volumului de față, evocând la mai bine de 50 de ani lucrările I.R.E.B., N. Economu și I. Apostol situează cercetarea de la Perisadovka cu un an mai târziu, în vara 1943.

cercetări, D. Corbea-Cobzaru (cf. evocarea lui N. Economu–I. Apostol, reprodusă în secțiunea VIII).

Echipa II (*N. Marin-Dunăre*, I. Chelcea, D. Duțescu)

10–15.8.1942: Rakova;

15–21.8.1942: Şcerbani/Şerbani;

25–28.8.1942: Rakova Poseolok, Rațovo, Noua Grigorievski Poseolok, Noua Grigorievki Nr. 1, Bogdanovski, Dudniski, Şefcenko, Vasilovka şi Dimitrovka;

26–31.8.1942: Mărkuleasa/Dimovka;

1–24.9.1942: Şerbanski Poseolok, Troițki Poseolok, Noua Ukrainka; Dimovka Nr. 3; Noua Alexandrovka/Soldatska; Reno; Iasna; Iakimovka; Iasna Poliana; Bugski, Rikovo şi Oghilenia; Grebenika; Suhoielaneț; Leonopol; Voronțovka; Sinkievici şi Țurki; Ostrovka; Noua Şmidovka; Kirovka; Kaşperevski Poseolok, Ivanițki; Moldavka; Noua Sofronovka, Stara Sofronovka, Noua Kamenka, Artemovka, Budionovka, Vladimirovka.

Echipa III (C. Mănescu, N. Betea, D. Corbea-Cobzaru)

12–15.8.1942: Bulgarka/Bulharka;

16–25.8.1942: Vosnessensk, Lager, Natiahailovka şi Hutorul Bug;

28–29.8.1942: Vosnessensk III/Țiganii, Soldatska, Drujulibovka, Nikolaevska, Zernosovhoz şi Kolos;

4–7.9.1942: Sofronovka, Bogodarovka, Petrino, N. J(Z)enievka, Aristarhovka, Flencinburg, Pokrovka, Krutnearka şi Elaneț;

26.9.–12.10.1942: Pişceanii Brod, Petrivka, Pomeşinka;

27.11.1942: raion Veliko Viska.

Echipa IV: (M. Biji, T. Al. Stoianovici)

4.12.1942: Pleteni Taşlik, Iliutka, Turazivna, Nova Iliutka, Onikievo, Novo Krasne; raion Malaia Viska — Polievka, Iudkovka, Lozovatka, Manuilovka.

Dispunem de rapoarte pe lunile august–septembrie, specificând cu claritate intervalele cercetării în localitățile anchetate, pentru echipele I–III. În

cazul echipei III, e de presupus că ultimul raport, care se referă la un întreg raion, a necesitat o perioadă mai amplă de lucru şi că, deci, în ce priveşte zona cercetată, cunoaştem activitatea echipei şi pe lunile octombrie şi noiembrie. La fel, echipa IV va fi cercetat cele zece localități enumerate într-un interval care se încheie la început de decembrie dar va fi început mai devreme, în cursul lunii noiembrie.

În nota redactată de A.G. la începutul anchetei —*Lucrările de înscriere a moldovenilor efectuat peste Bug de I.S.C. în 1941–1943* (cf. secțiunea I)— A.G. a precizat intervalele de prezență pe teren a echipierilor. Le sintetizăm, spre a facilita cercetări viitoare:

— august 1942–ianuarie 1943: D. Corbea, C. Pavel, Şt. Popescu;

— august 1942–sfârşitul anului 1942: I. Apostol, O. Bârlea, Gh. Bucurescu, C. Mănescu;

— august–noiembrie 1942: A. Rațiu, G. Retegan, E. Seidel, T. A. Stoianovici

— august–octombrie 1942: I. Chelcea, D. Dutescu. N. Economu, M. Levente;

— octombrie–noiembrie 1942: N. Betea, M. Biji, N. Marin-Dunăre.

În rest, un raport cu privire la pachetele-dar[39] trimis lui A.G. la 28.11.1942 din Gruzskoe de Gh. Bucurescu, care se află în drum spre țară, pare a sugera că localitatea devenise un punct de întâlnire (şi un depozit de materiale) al echipierilor. Tot din Gruzskoe pleacă scrisoarea 69 de la 1.12.1942 a lui A.G. către M. Biji, T. Al. Stoianovici şi D. Corbea-Cobzaru, din care aflăm că aceştia, împreună cu C. Mănescu şi C. Pavel se aflau de asemenea pe teren în acel moment şi că C. Pavel urma să facă cercetări la Kolni Boloto (Piataia Rota) şi Torgovița, iar Stoianovici şi D. Corbea-Cobzaru aveau să fie duşi cu maşina la Bobrineț şi Ustinovka.

Din precizările cuprinse în evocarea la peste 50 ani distanță a lui A. Rațiu din secțiunea VIII, le reținem pe cele privitoare la echipa V din care a făcut parte, în formația: *Ştefan Popescu*, M. Levente şi A. Rațiu. Conform lui A. Rațiu, echipa sa ar fi debutat printr-o cercetare a localității Alexandrovka din județul Vosnessensk şi ar fi continuat lucrul în localitatea Vodina Lorina. După care, împuținată prin îmbolnăvirea lui M. Levente, care se întoarce la Bucureşti, echipa ar fi lucrat la Lisaia Gora, Bolgopol şi Olviopol, Siniuhin Brod, Pisciani Brod,

[39] Vom vorbi despre pachetele-dar în diviziunea următoare a prezentei *Introduceri*.

Moldovanka (unde rămâne blocată timp de două luni în cursul iernii) şi Lozovata din județul Pervomaisk. Declarațiile lui M. Levente din [20.]1.1950, 21.1.1950, 27.1.1950 b, Şt. Popescu din 1.2.1950 b, 6.1.1953 şi A. Rațiu ne permit astfel să reconstituim următoarele deplasări ale echipei conduse de Ştfan Popescu :

*V. **Ştefan Popescu**, M. Levente, A. Rațiu, Cerpică*

August 1942: Alexandrovka şi hutorele Trierati, Kirovo, Kremenciug (10–14 zile);

August 1942: Bolşaia Solona (raion Vosnessensk) (cca 7 zile);

August–septembrie 1942: Voseațkoe, Vodina Lorina, (raionul Elaneț), Nova Vasilievska, (4–5 zile);

Stefan Popescu, A. Rațiu

Lisaia Gora, Pervomaisk (cartierele Olgopol şi Bolgopol), Siniuhin Brid şi hutore, Moldovanka, Lozovata

M. Levente, Al. Cerpică

Septembrie 1942: Lipneaska, Kremenciug, Tişkovka (10 zile);

Decembrie 1942–ianuarie 1943: Ustinovka, Babanka Inguleț (raionul Ustinovka), Bobrineț,

Ajun de An Nou 1943: Kompanievka (raionul Kompanievka), Kirovograd

Însfârşit, rămas singur, după întoarcerea la Bucureşti a lui Ştefan Popescu, A. Rațiu face înscrieri în județele Znamenka (menționând ca localitate mai importantă localitatea Suboți), Krivoi Rog, Dnepropetrovsk, Zaporojie, Melitopol (unde aminteşte de lucrul la Dunaievka, împreună cu N. Betea), Berdiansk (pe malul Mării Azov, unde cercetează localitatea Kuțuveanka), Mariupol (astăzi Azovsk, unde menționează lucrul în comuna Novoignatievka). Începând cu județul Melitopol, A. Rațiu va fi ajutat de contabilul Gavrilă Pintilie (Panteleev) din comuna Dunaievka. De verificat ar fi apoi afirmația lui A. Rațiu, potrivit căreia o echipă compusă din Ovidiu Bârlea, Traian Georgescu, Gh. Retegan şi E. Seidel ar

fi lucrat în localitatea Konstantinovka din județul Vosnessensk. Restul informațiilor furnizate de A. Rațiu privind echipele nu sunt coroborate de rapoartele lui A.G. şi ale celorlalți echipieri (secțiunile I şi II).

Dintre cei care cercetează singuri, A. Rațiu pare a da informații fiabile cu privire la C. Pavel. Acesta ar fi cercetat oraşul şi județul Kirovograd, ajutat uneori de învățătorul moldovean Alexandru Cerpică din comuna Alexandrovka şi însoțit, sporadic, de Eugen Seidel. După care, C. Pavel s-ar fi deplasat în Crimeea.

In nota amintită anterior (*Lucrările de înscriere a moldovenilor...*, cf. secțiunea I), A.G. a indicat şi intervalele de timp consacrate în mare zonelor cercetate:

— septembrie–octombrie 1942: Vosnessensk, Nikolaev, Kerson;

— noiembrie 1942–ianuarie 1943: Pervomaisk, Kirovograd, Alexandria;

— aprilie–mai 1943: Dnepropetrovsk (unde lucrează izolat A.G., G. Retegan şi N. Betea);

— iunie–iulie 1943: Bazinul Donețului (unde lucrează izolat A.G., N. Economu, A. Rațiu, E. Seidel).

Cu aceste intervale vor trebui atent confruntate declarațiile şi evocările privind deplasările echipei I.R.E.B. pe care le-am reprodus în secțiunile VII şi VIII ale volumului de față.

Lucrările se încheie la 23 august 1943, în apropierea Donețului. Se înregistraseră 120.000[40] moldoveni din regiunile Bug, Kirovograd, Dnepropetrovsk, Nikolaev, Kerson, Melitopol, Donbass, Crimeea.

Vizita lui Dimitrie Gusti

La începutul lui septembrie 1942 (vezi *Nota* din 16.11.1942 a lui A.G. în secțiunea I, precum şi scrisoarea nr. 30 a lui T. A. Stoianovici în secțiunea III), echipa condusă de A.G. e vizitată de Dimitrie Gusti, care vede cu acest prilej un număr de sate româneşti din jurul Vosnesssenskului. Din scrisoarea nr. 41

[40] În referatul Direcției Politice a Ministerului Afacerilor Străine întocmit de Titu Rădulescu-Pogoneanu (*Schimbul de populații româno-ucrainean și asigurarea frontierelor României*, reprodus în Anexă) cifra românilor de la est de Bug urcă la 150.000. Cum A.G. și T. Rădulescu-Pogoneanu erau buni prieteni, cum numele acestuia apare pe însemnări de întâlniri necesare ale lui A.G. și cum, mai ales, conținutul referatului evocă puncte de vedere exprimate de A.G. cu alte prilejuri sugerând conlucrarea, e posibil să fi existat o cifră finală de 150 000 moldoveni la est de Bug. Nu am dispus însă de documente I.R.E.B. care să o confirme.

trimisă de Profesor lui A.G. rezultă că acesta, venit în Transnistria într-o delegație a Academiei Române, vizitase localitatea Kantakuzinka şi se afla, la 13.9.1942, la Odessa. Ca de obicei, descinderea lui D. Gusti e scurtă şi activă. Din scrisoare reiese preocuparea fostului ministru al Învățământului şi al Cultelor de a interveni pentru aplanarea unor dificultăți (cu care se confrunta, bunăoară, preotul din Kantakuzinka). În scrisoarea nr. 45 către A.G., O. Neamțu menționează, la 18.9.1942: „Profesorul s-a întors de la tine şi de la voi deosebit de mulțumit şi de impresionat. De la el aflu că lucrările tale merg bine şi mă bucur de asta".

S-ar putea ca în amintirile lor de teren, N. Economu, I. Apostol şi A. Rațiu să fi suprapus elemente ale vizitei lui D. Gusti cu vizita lui C. Brăiloiu. Preferăm, de aceea, să menținem sub semnul întrebării detalii privind numele exacte ale localităților vizitate.

Înregistrările la est de Bug ale lui Constantin Brăiloiu

Începând cu sfârşitul lui octombrie şi până la 17 noiembrie 1942, când soseşte la Odessa în drum spre Bucureşti, timp de trei săptămâni, la invitația lui A.G., C. Brăiloiu a efectuat cercetări etnomuzicale la românii de la est de Bug, pentru care dispunem de informații prețioase datorită corespondenței (vezi scrisorile 64, 65, 67 din secțiunea III) şi listei de informatori pregătite anume pentru el de către I. Apostol. Conform listei lui I. Apostol (reprodusă în secțiunea II), C. Brăiloiu a făcut înregistrări cu primarul Silistreanu şi Baba Grăchina din Novogrigorievka, Condrat Oleinik, Ivan Koka şi Gavrilo Bielâi din Belousovka şi Vasile Krauțov şi Trohim Kozacenko din Gaspareuka. În *Nota* din 16.11.1942 (secțiunea I), A.G. indică drept localități vizitate de Brăiloiu satele Lisaia Hora, Martinoş, Horoskoe (Elisavetgrad) şi Alexandrovka (Vosnessensk). În toate aceste cercetări, Brăiloiu a fost asistat de tehnicianul Gheorghe Abălaşei, zis Edison, care va lucra ulterior la laboratorul Centrului de cercetări fonetice (şi dialectologice) condus de A. Rosetti. Conform lui G. Retegan, cei doi au înregistrat pe cilindri de fonograf Edison nu numai piese muzicale, ci şi poveşti.

G. Retegan afirma în 1985, în interviul său (secțiunea VIII), că materialul înregistrat de C. Brăiloiu a trecut, odată cu întreaga arhivă a Societății compozitorilor români, în posesia Institutului de folclor din Bucureşti: „Sunt la

Institut, la Mihai Pop, el ştie de ele, trebuie să ştie”. Lucrul nu m-a surprins. La absolvirea facultăţii, fiind angajată ca bibliotecar la Institutul de folclor, aflasem la rândul meu — fără a fi autorizată să le văd — că înregistrările muzicale de la est de Bug se află într-un depozit secret al Institutului, la unul din nivelele subterane de la Casa Scânteii. Când, cu ocazia editării volumului de faţă, am încercat însă să consult materialul, el nu a mai fost de găsit în arhiva Institutului de etnologie şi folclor ‘Constantin Brăiloiu’. Verificându-mi amintirile cu inginerul Ion Georgescu, care a condus în anii 1950–1992 Serviciul tehnic al Institutului de folclor, şi cu etnomuzicoloaga Mariana Kahane, ambii pensionaţi între timp, acestea au fost confirmate: şi ei ştiau de existenţa, la fostul Institut de folclor, a materialului cules de către Brăiloiu. În momentul de faţă, aşadar, importanta culegere a lui C. Brăiloiu la est de Bug este, până la noi informaţii, dispărută fără urmă.

În declaraţia sa din 7.2.1950 (reprodusă în secţiunea I) A. Golopenţia menţiona: „Ca material ştiinţific de peste Bug, mai am acasă, într-un pachet învelit în hârtie albă şi pus sub cămăşi, în dulapul negru care cuprinde garderoba mea, cinci–şase discuri diferite, imprimate de Arhiva de Folclor cu melodii cântate de informatori muzicali moldoveni de peste Bug. Ele mi-au fost oferite de Arhivă, în semn de mulţumire, pentru că făcusem cu putinţă înregistrările”.

Discurile imprimate de Arhiva de Folclor par a fi fost utilizate de C. Brăiloiu atunci când a introdus, în Colecţia universală de muzică populară înregistrată publicată între 1951–1958, imediat după muzica populară românească şi înainte de muzica populară a macedo-românilor, un grupaj de cinci piese ale „ucrainenilor românofoni”[41]. Grupajul cuprinde un bocet (piesa 10), un cântec al miresei, care-şi pierduse în comunităţile moldoveneşti caracterul ritual (piesa 7), un cântec de jale al fetelor numeroase la părinţi (piesa 6), un cântec „de hulit” (de petrecere; piesa 8) şi un cântec haiducesc (piesa 9). În transcrierea noastră, cântecul dezafectat al miresei este următorul: „Surori la surori/ Ce nu-ni lacriniezi/ Că tu bine viedz/ Că ieu m-am pornit/ Pi drumu di-anină/ În ţară striină/ Surori la surori…/Pe drumu di chiatră/ Ma duc di la tată”. Vorbind despre sărăcirea treptată a muzicii ceremoniale, C. Brăiloiu a găsit accente neaşteptat de calde, unice în întreaga Colecţie, pentru a descrie bocetul cules la

[41] Cf. nota 2.

est de Bug: „nimic nu supraviețuise mai puternic decât jelirea morților, care se menținuse, absolut pretutindeni, ca obligație către defunct şi mod unic de alinare a propriei dureri. Bocetul publicat aici (primul în cadrul Colecției Universale) este cel al unei mame care pierduse unul după altul doi copii mici şi pentru care orice prilej de a-şi vărsa amarul în cântec era binevenit. Felul în care cântecul trece la hohot de plâns, dezarticularea progresivă a versului, transformat puțin câte puțin în exclamație sau în invocări mângâietoare („hulubca mamii", „flămânjoru mamii") — microfonul nu a înregistrat vreodată ceva mai patetic" (trad. noastră, S.G.). Cu aceeaşi căldură va vorbi C. Brăiloiu despre vocea îngerească, cvasi-liturgică, a tinerei moldovence care intonează invocarea către lună din cântecul haiducesc: „Răsai lună di cu sară/ Să să vadă la livadă/ Să-ni cosăsc un snop di iarbă/ Să-i dau murgului să-ni roadă" (piesa 9).

Putem întrezări o secvență din vizita lui C. Brăiloiu grație unui pasaj din volumul *Efigii*[42] în care Ovidiu Bârlea a încercat să exprime, în capitolul consacrat etnomuzicologului, capacitatea lui de dăruire şi abnegație atunci când întâlnea, pe teren, informatori de excepție. Îl reproducem în cele ce urmează:

Auzind că vine într-un sat mare de moldoveni, la sugestia lui Anton Golopenția că Brăiloiu e foarte satisfăcut dacă găseşte doină (e vorba de specia muzicală!) şi cimpoi, ne-am îngrijit ca un cimpoier al satului, Vania Munteanu, de 80 de ani, fost în tinerețe cioban în Crimeea, să-şi confecționeze burduful care îi lipsea, având numai caraba şi bizoiul. Fiindcă timpul era scurt, pielea caprei n-a mai fost argăsită, încât după două–trei zile, duhnea ca un hoit. S-a întâmplat ca tocmai atunci Brăiloiu să se îmbolnăvească (era extrem de sensibil schimbărilor meteorologice şi climaterice) şi să fie nevoit să stea în pat în timpul culegerii. Cum nu se putea deschide geamul din cauza frigului (era prin noiembrie 1942), căldura puțină venind prin peretele „cuptiorului" din odaia vecină, noi (în primul rând tehnicianul Gh. Abălaşei, poreclit de el „Edison") țâşneam mereu afară în pauzele înregistrărilor, în timp ce Brăiloiu a lucrat neconturbat toată ziua, până seara târziu, suportând duhoarea ca şi cum i-ar fi fost anihilat sistemul olfactiv. Valoarea inestimabilă a repertoriului imprimat (între altele, o *Mioriță* hipercizelată în scurtimea ei) răscumpăra din plin neplăcerile şi privațiunile muncii de teren. Ajunsese să cunoască în linii mari repertoriul național şi să-şi dea seama de valoarea pieselor remarcabile. Când auzea câte o piesă rară cu trăsături arhaice,

---

[42] Ovidiu Bârlea, *Efigii*, București: Cartea Românească, 1987, p. 98–99.

tresărea pe dată, își înălța capul dintre hârtii şi fața lunguiață se lăsa străbătută de o luminozitate ciudată, în care pâlpâia flacăra unei comuniuni intime cu o lume stinsă, cu glasul muzical al unor strămoşi cine ştie cât de îndepărtați. Prețuirea aspectelor arhaice reprezenta în fapt deplina ierarhizare valorică, bazată pe o cunoaştere adâncită a repertoriului național, pe care o manifesta şi „practic". Astfel, serile, în răgazul de după masă, ne pomeneam cântând împreună, *pleno gutture*, el tronând cu vocea-i rotunjită de tenor, admirabila colindă, cu ritmul atât de incitant şi cu nota finală alungită ca pentru a trezi reverberații peste veacuri: *La vale, la vale/ Este-o casă mare/ Cu fereşti-n soare...* aşa cum o imprimase de la cimpoierul Vania Munteanu: era, teritorial, poate cea mai îndepărtată colindă a repertoriului românesc.

Ovidiu Bârlea este, alături de Dan Duțescu, unul dintre membrii echipei I.R.E.B. cu privire la activitatea căruia nu avem aproape deloc informații. În minunatul portret pe care i l-a schițat lui Anton Golopenția în volumul *Efigii*, el aminteşte doar, laconic şi prudent, de „anchetele statistice şi sociologice din 1942 în satele de la extremitatea răsăriteană a Moldovei"[43]. Iar în textul despre C. Brăiloiu, sfiala explicabilă a referirii („un sat mare de moldoveni") ne împiedică să punem nume şi dată pe întâmplarea narată.

C. Brăiloiu a vorbit despre muzica populară de la est de Bug la 4.2.1943, cu prilejul deschiderii expoziției I.R.E.B. la Institutul Central de Statistică. El a arătat atunci că repertoriul muzical al moldovenilor îl reflectă pe cel din România şi se apropie, în mod neaşteptat, de repertoriul din sudul țării. Citãm, pentru importanța afirmației, un pasaj din articolul nesemnat *Expoziția documentară „Românii de peste Bug"*, reprodus în secțiunea I: „Domnul Profesor C. Brăiloiu, ajutându-se de melodii exemplificatoare culese pe teren şi de cântece de prin Muscel, a arătat cum folclorul moldovenesc de la est de Bug are asemănări uimitoare nu cu cel din Moldova, Basarabia şi Bucovina, cum s-ar fi aşteptat oricine, ci mai cu seamă cu melodiile populare din Muntenia şi Oltenia". Mai târziu, în textele însoțitoare la Colecția Universală, C. Brăiloiu a menționat opoziția dintre homofonia moldovenilor şi cântatul pe mai multe voci al ucrainenilor şi a enumerat ca bine reprezentate la cei dintâi melodiile de joc, cântecul lung şi cântecele ceremoniale de nuntă şi înmormântare.

---

[43] *Idem*, p. 214.

Metoda de lucru a echipei I.R.E.B

.

Din raportul I al lui N. Marin-Dunăre reprodus în secțiunea II aflăm de existența unui *Îndreptar I.R.E.B.*, alcătuit după toate probabilitățile de către A.G., care a fost transmis echipierilor de către E. Seidel. Nu dispunem de acest *Indreptar*. Vom prezenta deci numai câteva dintre elementele de metodă care se detaşează din examinarea rapoartelor incluse în secțiunile I şi II ale volumului de față.

Lista familiilor moldoveneşti de peste Bug

În vederea deplasării pe teren, I.C.S. a tipărit un formular — *Lista familiilor moldoveneşti de peste Bug* care urma să includă *toți* membrii de familie completându-se pentru fiecare dintre ei următoarele rubrici: nume (la femei, numele purtat înainte de căsătorie), prenume, vârstă, sex, stare civilă, situația în familie, ocupația. Ansamblul listelor exhaustive de familii moldoveneşti pe localități este considerat a reprezenta rezultatul de bază al lucrării I.R.E.B. El nu a fost încă reperat.

Un cod special

Echipa adaugă *Listei familiilor* un *cod* de completare care să permită (A) calificarea amestecului de populație româno-ruso-ucrainean şi (B) calificarea bilingvismului în cadrul fiecărei familii. Acest cod e prezentat de A.G. în raportul trimis din Kantakuzinka la 2.9.1942 către Sabin Manuila.

(A) Conform codului se distinge, în structura familiilor cu cel puțin un membru moldovean, între:

Ne: necăsătorit;

R: ambii soți români;

1a: soțul român — soția ucraineancă;

1b: soțul român — soția rusoaică;

1c: Soțul român — soția de alte neamuri;

2a: soția romancă — soțul ucrainean;

2b: soția romancă — soțul rus;

2c: soția romancă — soțul de alte neamuri.

Codarea permite nu numai stabilirea tendințelor sociale care guvernează casătoriile mixte în care sunt antrenați români. Ea va oferi şi un criteriu de triere

în momentul „repatrierii”, dându-se prioritate familiilor cu structura R sau 1 în raport cu familiile cu structura 2.

(B) Extrem de interesantă este codarea gradului de folosire a limbii române (moldoveneşti) în comunicarea dintre membrii de generații diferite ai aceleiaşi familii. Aceasta este următoarea:

01: familii în care ştiu româneşte şi copiii şi părinții;

02: familii în care ştiu româneşte numai părinții;

03: familii în care ştie româneşte numai un părinte;

03c: familii în care ştiu româneşte numai un părinte şi copiii;

04: familii care se trag din căsnicii în care se vorbea româneşte.

Din păcate, dispunem de formulare statistice în care figurează acest sistem de codare doar în cazul echipei I şi, sporadic, în cazul echipei III (formularele sunt reproduse în secțiunea II a volumului de față) şi doar pentru o parte a cercetării acestora. Chiar şi aşa, regruparea datelor este însă interesantă. O prezentăm în tabelul de sinteză următor:

Echipa	Localitate	Familii					
		01	02	03	03c	04	*Total*
I	Novogrigorievka	307	49	41	1	3	401
	Arnautovka	42	78	209	–	180	509
	Belousovka	30	63	122	–	165	380
	Troițkoe	10	22	78	–	76	186
	Juiiova	1	2	10	–	3	16
	Mihailovka	1	12	13	–	6	32
	Noua Odessa	54	100	213	–	329	696
	Kasperovo	44	62	165	–	69	340*
	Spiridoniuka	68	29	49	5	5	156
	Novopetrovka	10	12	31	–	12	65
	Sebena	26	58	112	–	22	218
III	Sofronovka	3	–	8	–	2	13
	Bogodarovka	3	1	9	–	–	13

Petrino	–	–	1	–	1	2	
N. Zenevka	–	–	5	1	–	6	
Aristarhovka	–	–	–	–	1	1	
Flencinburg	–	–	1	–	–	1	
Pokrovka	1	–	1	–	–	2	
Krutnearka	–	–	7	–	–	7	
Elaneț		6	1	10	1	5	23
Raion Malaia Viska	444	168	332	–	91	1035	
Total	1050	657	1417	8	970	4102	

Cel mai mare număr de familii (1 417) corespunde calificativului 03 (ştie româneşte numai un părinte). El reprezintă mai mult de o treime din ansamblul familiilor pentru care dispunem de informații. Nu este clar, în lipsa listelor, dacă familiile în care se înregistrează această situație sunt familii cu ambii soți de origine română (dintre care unul a încetat să mai vorbească limba maternă ori limba ascendenților săi mai depărtați) sau familii mixte.

Cel mai mic număr de familii (8) corespunde calificativului 03c (ştiu româneşte numai un părinte şi copiii). Acest calificativ nu pare să fi fost productiv, ceea ce sugerează că, în familiile mixte, părintele moldovean (tată sau mamă) nu şi-a transmis limba copiilor.

Numărul familiilor calificate 01 (în care ştiu româneşte şi copiii şi părinții) este mai mare, dar nu cu mult, decât numărul familiilor în care nu se mai vorbeşte deloc româneşte, deşi ambii soți provin din familii în care româna fusese folosită: 1 050 față de 970.

Numărul familiilor calificate 02 (în care ştiu româneşte numai părinții) şi 03 (în care ştie româneşte numai un părinte) — 657 + 1 417 = 2084 — corespunde cazurilor în care nu există o perspectivă de viitor pentru utilizarea limbii române la nivelul comunicării intime. Ceea ce sugera, în 1942–1943 că, la generația următoare a anilor 1960–1970, aceste familii urmau să se alăture celor 970 de familii în care nu se mai vorbea româneşte în momentul anchetei (2084 + 970 = 3 054) şi că, deci, perspectiva de viitor care se configura în 1940 era ca în

anii 1960–1970 trei sferturi din familiile moldoveneşti de la est de Bug să nu mai recurgă la limba română în comunicarea personală intimă.

Perspectiva pozitivă de viitor în raport cu supraviețuirea limbii române era dată, în anii 1940, de familiile cu calificativele 01 şi 03c care, în număr de 1 058, însumau ceva mai mult de un sfert din ansamblul acestui eşantion.

Privită pe localități şi în cifre absolute, prezența familiilor moldoveneşti era încă relativ considerabilă în Noua Odessă (696), Arnautovka (509), Novogrigorievka (401), Belousovka (380), Kasperovo (340), Sebena (218), Troițkoe (186), sau Spiridoniuka (156). Dacă însă eliminăm din cadrul acestora familiile cu calificativele 02, 03 şi 04, care marchează, cum am văzut, închiderea perspectivelor de utilizare viitoare a limbii române sau nonutilizarea ei la momentul anchetei, cu alte cuvinte dacă ne limităm la familiile de tip 01 sau 03c, ierarhia se modifică substanțial:

Novogrigorievka: 308
Spiridoniuka: 73
Noua Odessă: 54
Arnautovka: 42
Belousovka: 30
Troițkoe: 10.

Belousovka şi Troițkoe îşi pierd aproape total relevanța, devenind aidoma celorlalte localități din tablou, în care numărul familiilor românofone e cu mult sub 50. Iar Spiridoniuka, pe care I. Apostol o califica drept cea mai românească dintre localitățile cercetate, ajunge în poziția 2.

Observăm astfel că, prin folosirea codului, care demarca scalar gradul de utilizare a limbii române în cadrul familiilor moldoveneşti, cercetarea efectuată în anii celui de al doilea război mondial câştigă nu numai în obiectivitate, ci şi în forță de predicție.

Note informative sau rapoarte

Notele informative (numite de alții rapoarte) erau redactate, pentru fiecare localitate, de şefii echipelor şi cuprindeau, cu variații de ordonare de la o echipă la alta: intervalul în care a fost cercetată localitatea, statutul ei administrativ (are primărie, are cătune/hutore în dependență), rezultatul ultimului recensământ administrativ german (număr de clădiri, familii, suflete, moldoveni), formularul statistic global şi borderoul Consiliului de Patronaj.

Interesantă e cu deosebire, în cadrul rapoartelor, comparaţia pe care o permit între recensământul german efectuat de cele mai multe ori cu puţin timp înainte în teritoriul ucrainean de la est de Bug, cu recensori ucraineni (îl vom marca în cele ce urmează prin RGU), şi datele obţinute de echipa I.R.E.B. Astfel, la 1.8.1942, RGU semnalează zero moldoveni în satele Novogrigorievka şi Belousovka, în care echipa I.R.E.B. va găsi, la data de 10–16.8.1942 1 460 respectiv 1 372 moldoveni. Contrastul e între 19 familii de moldoveni (RGU, 5.8.1942) faţă de 723 moldoveni (I.R.E.B., 30.8.–1.9.1942) la Troiţkoe; 288 moldoveni (RGU, 1.9.1942) faţă de 1 161 moldoveni (I.R.E.B., 20–28.9.1942) la Kasperovka; zero moldoveni (RGU, 1.9.1942) faţă de 224 moldoveni (I.R.E.B., 29–30.9.1942) la Novopetrovka; zero moldoveni (RGU, 1.9.1942) faţă de 23 moldoveni (I.R.E.B., 29–30.9.1942) în hutorul Zaivi; 182 moldoveni (RGU, 1.9.1942) faţă de 873 moldoveni (I.R.E.B., 29.9.–4.10.1942) în Sebena-Elaneţ; zero moldoveni (RGU, 1.8.1942) faţă de 1 282 moldoveni (I.R.E.B., 16–19.8.1942) în satul Şcerbani etc.

Formularul statistic global

Formularul statistic global era alcătuit de şefii echipelor pentru fiecare localitate prin sintetizarea datelor din *Lista de familii* şi cuprindea de obicei următoarele rubrici: numărul de familii româneşti contactate de echipieri (compacte sau mixte, cu aplicarea porţiunii A a codului), numărul moldovenilor prezenţi/absenţi, gradul de românitate (în funcţie de calificativele din porţiunea B a codului), averea în momentul culegerii şi averea înainte de colectivizare.

Interesante sunt aici îndeosebi datele privind cauzele diminuării populaţiei moldoveneşti şi moldovenii absenţi.

Borderoul Consiliului de Patronaj

Pentru a simplifica operaţia de depistare a moldovenilor, echipa I.R.E.B. optează pentru folosirea pachetelor-dar. Modeste dar utile, pachetele acestea, conţinând sare, săpun, chibrituri, zahăr şi ţigări vor fi furnizate de Consiliul de Patronaj, condus de Maria Antonescu, în care activa la acea epocă Veturia Manuila, specialistă în Asistenţă Socială, soţia Directorului General al Institutului Central de Statistică. Pachetele erau înmânate, la încheierea înregistrării, familiilor de moldoveni cu care se lucrase.

Pentru a se descărca de bunurile primite, membrii echipei completau aşa-numitul borderou al Consiliului de Patronaj. Acesta cuprindea: numărul

familiilor/membrilor de familie care au primit pachete-dar, cantitățile de zahăr, săpun, sare, tutun, chibrituri care au fost distribuite, cantitățile rămase, cantitățile necesare pentru deplasarea următoare.

Consiliul de Patronaj al Operelor Sociale fusese înființat prin Decretul Lege No. 996 (publicat în „Monitorul Oficial" No. 86 din 10 aprilie 1941). El avea comitete locale în fiecare comună şi urmărea colectarea de alimente şi bani pentru ajutorarea celor răniți, a familiilor soldaților morți în luptă sau a cantinelor şcolare. Distribuirea ajutoarelor se realiza prin intermediul cadrelor didactice.

Tablouri sociologice sumare ale satelor şi localităților cercetate

Tablouri sociologice sumare (monografii sumare) ale localităților cercetate au fost întocmite de către echipieri în perioada august–decembrie 1942. Ulterior, dificultățile muncii de teren au făcut ca echipierii să se limiteze la completarea *Listei familiilor* şi distribuirea pachetelor-dar, certificată prin completarea borderoului Consiliului de Patronaj.

În genere, tablourile sociologice sumare includeau, în această ordine, următoarele rubrici: aşezare; istoric (vechimea satului, întemeietorii lui); ponderea populației româneşti; viața culturală a satului (şcoală, existența trecută sau prezentă a şcolilor în limba română, biblioteci); biserică; starea economică a satului; conştiință etnică; starea de spirit a populației moldoveneşti în legătură cu repatrierea; atitudinea sătenilor față de operația de înscriere şi față de echipă; viața politico-administrativă. Grație lor, dispunem de date relativ bogate cu privire la un număr de aproape o sută de sate şi hutore de la est de Bug, pe care cititorii le pot afla enumerate în sumarul secțiunii II a volumului de față. Aceste date vor putea fi folosite ca punct de plecare de cercetători viitori.

Cele mai interesante informații cu privire la conştiința etnică, starea de spirit a populației moldoveneşti şi atitudinea față de înscriere/repatriere apar în tablourile sociologice sumare întocmite de I. Apostol. În cele ce urmează, nu vom menționa autorul observațiilor decât în prea puținele cazuri în care el diferă de I. Apostol.

Astfel, în ce priveşte *conştiința etnică*, Novogrigorievka menține româna alături de ucraineană. Troițkoe atestă uitarea limbii române în proporție de 90% în partea ucraineană a satului sau în rândurile copiilor şi ale tinerilor, păstrând româna alături de ucraineană în partea moldovenească a satului. Spiridoniuka

apare ca „cel mai românesc dintre satele cercetate”, care-şi pierde însă tradițiile din cauza apropierii de Noua Odessă şi a propagandei comuniste. Sebena-Elaneț este primul sat cu un număr relativ mare de moldoveni în care nu s-a găsit folclor moldovenesc şi unde se colinda, de 50–60 de ani în 1942, numai în limba rusă. La rândul său, N. Marin-Dunăre semnalează că la Şcerbani au funcționat, între 1930–1934 primele cinci clase paralele în română şi ucraineană, cu ore de română în clasele VI şi VII. Renunțarea la şcoala românească, aşa cum au prezentat-o informatorii, a avut drept cauze lipsa de perspective şi lipsa de încredere a personalului didactic şi a populației în posibilitatea de a le crea. Reproduc, din Raportul 7 al lui N. Marin-Dunăre: „S-a oprit a se învăța în limba moldovenească de-atâta că, dacă mântuia şcoala cu limba moldovenească, nu avea decât să rămână acasă, nu putea să meargă la Institut (Spinul M. Andrei, mold., 50 ani)./ Nu erau nici învățători moldoveni care să predea în limba moldovenească. Eu am grăit cu ucitili de la şcoală (directorul) şi mi-a spus că aiastă limbă nu este vajnă de trai (nu-i treabă, nu ajută să faci bun trai) şi directorul o spus la raion că nu trebuie această învățătură, că n-ajută, da mai păgubeşte. La mine or fi toate clasele ucraineşti! Şi nici părinții şi încă copiii nu vreau să învețe moldoveneşte că de-atâta nu le ajută (Solomon A. Grigore, mold., 57 ani)”.

Informațiile cu privire la *starea de spirit în legătură cu repatrierea* fuseseră solicitate de guvernământul Transnistriei şi de armată. Ele apar sporadic şi doar până la un punct, chiar în tablourile monografice sumare atât de îngrijite ale lui I. Apostol. Astfel, acesta menționează la Novogrigorievka, inițial multă rezervă, iar după primirea darurilor, numeroase cereri de transferare în Transnistria şi, ca o alternativă, speranța ca administrația românească să se extindă şi la stânga Bugului. La Arnautovka şi Troițkoe, cererile şi speranța se exprimaseră, fără rezerve, de la început. La Belousovka, ucrainenii împărtăşeau speranța moldovenilor. La Noua Odessă fuseseră luați la muncă în Germania 145 de tineri şi tinere; faptul provocase, la fel ca la Rakova descrisă de N. Marin-Dunăre, o raliere a tinerelor moldovence la ideea repatrierii în Basarabia, pe care o doreau cei vârstnici şi continuau să o respingă tinerii moldoveni. La Şcerbani, o serie de capi de familie fugiseră de acasă ca să nu fie înscrişi, temându-se că vor fi duşi cu forța în România; vestea primirii pachetelor provocase în schimb un aflux de cereri de înscriere şi de repatriere. Existaseră, în general, în satele străbătute, şi

câteva cazuri de respingere a darului de către moldoveni pretextând că sunt ucraineni. Părăsirea rubricii acesteia pare a se explica nu numai prin dificultăţile sporite de frigul iernii ale muncii de teren, ci şi prin faptul că echipierii erau puşi într-o situaţie dificilă, neavând cum lua atitudine în sensul alimentării sau combaterii speranţelor de repatriere, sporite de asprimea administraţiei civile germane.

În ce priveşte *atitudinea moldovenilor faţă de echipa I.R.E.B.*, din nou, datele cuprinse în tablourile sociologice sumare ale lui I. Apostol se cer consultate cu atenţie. Menţionăm aici doar reacţia celor din Arnautovka, unde, stimulaţi de dar, oamenii „dau năvală” să se înscrie, „deşi până mai ieri a te declara ‘moldovan’ era ceva umilitor”; sau cea din Noua Odessă, unde, „[c]u trei zile înainte de venirea noastră în localitate, s-au înscris la primărie 300 de familii moldoveneşti”.

Rubrica legată de viaţa politică a satului, atât cât a fost completată, aduce în special informaţii cu privire la ponderea membrilor de partid în viaţa satului. Astfel, Novogrigorievka apare ca un centru comunist de mărime medie (cu 16 membri de partid), faţă de Troiţkoe, care e un puternic centru comunist, cu un nucleu socialist încă din 1905, un număr de 50 de participanţi la războiul civil şi 25 comunişti în 1942. „Se pare”, notează I. Apostol despre Troiţkoe, „că moldovenii au fost mai puţin înclinaţi spre comunism, iar primirea lor în partid se făcea cu mai multă greutate”. Reticenţe faţă de partidul comunist apar şi la Belousovka, sat bogat unde, din zece membri de partid nici unul nu e moldovean, sau la Arnautovka (unde sunt doar trei membri de partid, dintre care doi veniţi din alte sate). La Spiridoniuka au existat trei familii moldoveneşti comuniste care au fugit odată cu bolşevicii. Iar la Perisadovka oamenii disting între comuniştii „care nu s-au purtat rău” şi au rămas în sat şi ceilalţi, plecaţi cu trupele sovietice.

Informare reciprocă a echipierilor *în cursul cercetării*

Majoritatea celor care evocă cercetarea I.R.E.B. au vorbit despre *şedinţele zilnice* prin care s-a definit treptat un punct de vedere comun al echipei. În interviul luat în 1985 de Z. Rostás, G. Retegan a subliniat însă şi un alt aspect, prin care acestea inovau metodologic faţă de monografiile gustiene. Spre deosebire de acestea din urmă, în cursul cărora, fişele de teren deveneau bun comun pus la dispoziţie de fiecare tuturor la sfârşitul campaniei monografice, în echipa I.R.E.B. informarea reciprocă a echipierilor cu privire la datele culese

peste zi se făcea în fiecare seară. În felul acesta, studierea satului putea beneficia încă pe parcursul ei de informația acumulată de toți echipierii. Aflând de existența unui fenomen/informator special, cei interesați puteau verifica pe loc şi extinde informația din punctul lor de vedere. G. Retegan a subliniat că această metodă nu fusese încă folosită în cercetarea de la Dâmbovnic, condusă de Mihai Pop şi A. Golopenția şi că ea a fost pusă la punct şi şi-a dovedit eficiența abia în deplasarea de la Valea-Hoțului.

Antrenarea unor colaboratori locali

Ca şi în cazul echipelor de recensământ şi inventariere trimise de I.C.S. în Basarabia/Bucovina sau în Transnistria, echipa I.R.E.B. a recurs la sprijinul unor voluntari locali. Informați cu privire la metoda şi obiectivele cercetării, aceştia au servit în multe rânduri şi ca translatori întrucât, cu excepția lui Gh. Popescu şi E. Seidel, ceilalți membri ai echipei nu cunoşteau limba rusă. Dintre cei care retrăiesc în cuprinsul volumului de față, îi amintim pe învățătorul Alexandru Cerpică (care a lucrat alături de C. Pavel şi de M. Levente); Petrică Ciobanu care l-a ajutat pe G. Retegan; contabilul Gavrilă Pintilie (Panteleev) care a fost alături de A. Rațiu la Dunaievka şi în regiunea Melitopol.

Alături de aceştia, un număr de bătrâni moldoveni din fiecare sat a ajutat echipierii să identifice familiile moldoveneşti. Alții au fost activi în timpul repatrierii. A. Rațiu povesteşte în amintirile sale (secțiunea VIII) despre un cioban din Dunaievka, moş Sava, care a adus pe jos, de pe coasta Mării Azov, din județul Melitopol până în Basarabia de Sud, fără nici o pierdere, un număr de 500 de oi reprezentând avuția celor care se repatriau.

Rezultatele cercetării

Rezultatele şi perspectivele cercetării sunt sintetizate de A.G. în rapoartele pe care i le-a înaintat Directorului I.C.S., Sabin Manuila şi, sporadic, unor alte persoane, după cum vom vedea în cele ce urmează.

A.G. distinge între: (a) fapte brute şi (b) redactări.

Faptele brute alcătuiesc după A.G. *rezultatul esențial* al cercetării şi sunt reprezentate de listele de familii, aşezate pe județe, raioane, sate, care — totalizând cinci lăzi format recensământ —au fost înaintate Arhivei I.C.S. (fiind depozitate — precizează G. Retegan — în subsolul Institutului) şi de tabelarea

sumară pe localități care a fost ataşată rapoartelor către Preşedinția Consiliului de Miniştri în toamna 1943. Se adaugă la acestea obiectele achiziționate prin schimb în vederea expoziției de la I.C.S. (care urmau să fie trecute câtorva muzee din Bucuresti, Sibiu şi Timişoara), fotografiile (luate în special de N. Economu), înregistrările lui Constantin Brăiloiu şi culegerile de teren ale mai multor echipieri.

Nu am reuşit să aflăm listele nominale. Prezentăm în schimb o bună parte a tabelelor sumare pe localități. Rezultatul global de 120 000 suflete între Bug şi Doneț, adăugat cifrei românilor dintre Bug şi Nistru (cca 200.000) confirmă recensământul sovietic din 1926 (360 000 moldoveni şi români pe teritoriul U.R.S.S.). Am vorbit mai sus despre misterul care învăluie înregistrările lui C. Brăiloiu. Din fotografiile luate de N. Economu s-au salvat câteva, unele reproduse de A. Rațiu în volumul său, altele de noi la sfârşitul volumului de față. Nu am reuşit să aflăm filmul care s-a făcut pe marginea lucrărilor echipei şi a rulat în cadrul jurnalului de actualități la cinematografele din Bucureşti; el ar fi de căutat, după datele de care dispunem, în arhiva fostului Minister al Informațiilor.

Cusăturile înapoiate Institutului Central de Statistică de către Muzeul Național şi, ulterior, U.R.S.S.-ului de către I.C.S. nu au putut fi reperate. La 13 ianuarie 1945 Comisia Română pentru Aplicarea Armistițiului publicase un comunicat conform căruia bunurile personale aduse în țară după 22 iunie 1941 ale refugiaților din Basarabia şi Bucovina de Nord erau încadrate în categoria capturilor de război şi trebuiau predate spre a fi restituite, conform art. 12 din Convenția de armistițiu[44]. Obiectele, revistele şi cărțile aduse de la est de Bug, prin schimb sau cumpărare de echipa I.R.E.B au intrat, cu atât mai mult, în categoria bunurilor confiscabile.

Dispunem însă de cusăturile din Donbass păstrate acasă de către A.G.

Cele trei volume la care au lucrat şi gândit membrii echipei I.R.E.B. pe parcursul lucrării sunt reprezentate inegal în volumul de față, primul în mod cvasi-exhaustiv (secțiunea IV), al doilea prin relativ multe lucrări (secțiunea V), iar cel de al treilea în mod compozit, mai degrabă prin materiale culese şi articole publicate cu alt prilej, decât prin cele care urmau să-l constituie (secțiunea VI). Am căutat, fără succes, culegerile şi însemnările lui A.G., O. Bârlea sau G.

---

[44] Cf. Dumitru Șandru, *Mişcări de populație în România (1940–1948)*, București: Editura Enciclopedică, 2003, p. 211.

Retegan, articolul despre modul de populare a stepei ucrainene scris de M. Levente şi însemnările acestuia.

Materialul cules şi interpretarea lui incipientă aduc date importante pentru sociologi şi istorici (în special privind mişcările de populație în Țările româneşti şi Moldova, procesele de deznaționalizare spontană sau forțată în cadrul imperiului țarist şi în statul sovietic), antropologi (obiceiurile, întrepătrunderile între cultura tradițională a moldovenilor, ucrainenilor şi cea rusească), dialectologi şi sociolingvişti (descrierea vorbirii moldoveneşti de către E. Seidel, dar şi bogatul corpus acumulat prin ce rămâne din culegerile lui I. Apostol, I. Chelcea, N. Economu, A. Golopenția, A. Rațiu, care pot ajuta nu numai la o configurare a diversității competențelor lingvistice ale moldovenilor în raport cu limba română, ci şi în studierea trilingvismului care le încadrează, sau a politicilor lingvistice de control şi/sau limitare a orizontului cultural al limbilor dominate).

Pe plan practic, studierea, în măsura în care mai este posibilă astăzi, a celor strămutați de la est de Bug în sate din sudul Basarabiei sau în Banat ar putea adânci rezultatele şi memoria lucrărilor de repatriere.

Pe plan teoretic şi metodologic, zestrea de concepte şi metode elaborate cu prilejul lucrărilor I.R.E.B. sau sugerate de ele îşi aşteaptă cercetătorii.

Mecanismul proceselor de deznaționalizare şi perseverare etnică

Analiza rezultatelor Inventarierii de către I.C.S. a populației transnistrene şi studiul monografic al comunei Valea-Hoțului îi permit lui A.G. ca, încă înainte de pătrunderea în teritoriul de la est de Bug, să gândească atent specificitatea demografică a zonei în care urmau să se desfăşoare lucrările I.R.E.B.

Aşa cum o arată referatele semnate de H. H. Stahl şi de Prefectul Ştefan Bălan, pe care le-am reprodus în *Anexă*, verificările operate de către delegații raionali, județeni şi inspectorii regionali ai I.C.S. asupra formularelor nominale completate în Transnistria arată că o serie de familii cu nume moldoveneşti din localități cum sunt Balta, Râbnița, Golima, Moşneaga, Codâma, Piesceanca etc. au fost trecute de recensorii şi controlorii locali ucraineni ca fiind de origine ucraineană, argumentul invocat fiind cel al bilingvismului român-ucrainean al membrilor lor. Față de această situație, cifra de 197.685 români moldoveni obținută prin inventarierea Transnistriei este considerată de o serie de

reprezentanți ai administrației şi ai culturii româneşti ca necorespunzând realității, propunându-se chiar, de către mulți, reluarea operațiilor statistice.

Abordarea lui A.G. (expusă pe larg în textul *Cifra românilor din Transnistria. Analiză a rezultatelor inventarierii din decembrie 1941 şi confruntarea lor cu evaluările româneşti anterioare şi cu recensămintele ruseşti*, reprodus în secțiunea I) este complexă şi nuanțată, întemeindu-se pe examinarea critică a strategiei demonstrative la care recurseseră sau recurgeau în epocă autorii avansând estimații superioare: G. M. Murgoci şi D. Drăghicescu, Şt. Ciobanu, I. Nistor (peste 500 000); V. Harea (620 000); N. P. Smochină (1 200 000 moldoveni în întreaga Uniune Sovietică). Aceasta consta în (a) reperarea contradicțiilor dintre cifrele avansate pentru Ucraina de vest, Ucraina sau întreaga Uniune Sovietică de recensământul rus din 1897 (221 059 moldoveni) şi recensămintele sovietice din 1926 (257 794 moldoveni) şi 1939 (260 023 moldoveni) şi (b) rectificarea lor pornind de la o cifră inițială situată în trecut şi calculând în mod abstract sporul de populație probabil.

Ceea ce subliniază A.G., după experiența de teren de la Nikolaev şi Valea-Hoțului (care va fi coroborată de cercetările de la est de Bug, aşa cum apar ele în rapoartele echipelor din secțiunea II a volumului de față) este că: (A) minoritatea moldovenească fiind în curs de deznaționalizare atât la sate cât şi la oraşe, o parte din membrii ei nu mai au curajul de a se declara de alt neam decât ucrainean, cu atât mai mult cu cât fuseseră trecuți ca atare la recensămintele sovietice anterioare şi erau recensați de consăteni ucraineni; (B) administrația românească recent instalată în Transnistria are pentru minoritarii moldoveni un statut nesigur, revenirea Sovietelor fiind o posibilitate pe care o iau în calcul; în plus, separați de multă vreme şi radical de cultura românească, mulți dintre moldoveni nu sunt atraşi de România; (C) *sporul de populație* în Transnistria, ca şi la est de Bug, nu poate fi înțeles fără a se ține seama de o serie de factori care îl particularizează, reducându-l drastic în raport cu calculele abstracte. Nu trebuie uitat, arată A.G., că (c1) încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, surplusul de populație (în care se cuprind moldovenii) a fost dirijat de imperiul țarist spre Caucaz şi că operația a continuat între 1880–1914 prin îndrumarea lui spre Siberia[45]; (c2) Revoluția din 1917 anulează orice spor natural — e perioada

[45] Nicolae M. Popp semnalează, ca rezultat al colonizării țariste a Siberiei, întemeierea satului românesc Bohotârca de lângă Nicolsc-Usurisc (Voroșilov). Cf. Nicolae M. Popp, *op. cit.*, p. 175.

mortalității excesive, a deportărilor, a emigrărilor forțate de culaci (între care se cuprind, ca şi între *represați* sau *vâseliți, vseliți* ori *sudiți*[46], mulți dintre locuitorii satelor moldoveneşti înstărite de la est de Nistru şi Bug), refugierea peste Nistru (în direcția Basarabiei), a execuțiilor sumare, urmată de foametea din 1922 (când a murit 10% din populație), colectivizarea din 1929 cu deportările şi părăsirile voluntare ale satelor care au afectat, în localitățile moldoveneşti, până la jumătate din populație[47]; (c3) războiul din 1940 reduce la rândul lui sporul natural, datorită mobilizării, plecării cu autoritățile sovietice, morților şi răniților. Aşa se explică faptul că sporul natural al populației moldoveneşti este de numai 14,9% în 42 ani, sau scăderea cu 16,4% a populației moldoveneşti a R.A.S.S.M. între 1926–1941. Deşi ocupă în Transnistria anului 1941 locul al doilea pe plan demografic, moldovenii (197 685 suflete) sunt de opt ori mai puțin numeroşi decât ucrainenii (1 775 273 suflete).

Cifra de 197 685 corespunde, arată A.G., *moldovenilor cu conştiință etnică*. Ei i s-ar putea adăuga, prin repetarea lucrărilor I.C.S., aproximativ 40.000 moldoveni fără conştiință națională, dar calitatea Inventarierii ar fi afectată, cifrele ei nemaifiind opozabile oricui şi oriunde după război.

Reperarea *moldovenilor cu conştiință ezitândă* ar putea în schimb face obiectul unor cercetări vizând înțelegerea procesului de deznaționalizare. Ea ridică problema localizării acestor moldoveni cvasi-asimilați — una dintre zonele care ar trebui considerate fiind cea a Podoliei — şi a cauzelor deznaționalizării (căsătorii mixte, deportări, emigrarea defensivă la oraşe sau în hutore, şcolarizarea exclusiv în limba rusă etc.).

Perseverarea etnică se constată în Transnistria mai cu seamă în localitățile de pe teritoriul fostei R.A.S.S.M. unde, între 1930–1938, au funcționat un număr de şcoli în limba română şi s-au tipărit (cu litere chirilice, latine şi din nou chirilice) manuale româneşti la Balta sau Tiraspol. Faptul că în 1938 politica națională a Sovietelor redevine una de reprimare a învățământului în limba română (cu învățători acuzați de imperialism românesc, închişi sau deportați; cu

---

[46] Câteva explicații de termeni se impun: *răsculăcire* = confiscarea averii; *represare* = deportarea capului familiei, cu sau fără confiscarea averii; *vâsălirea*, *veselirea* sau *vselirea* = confiscarea averii și deportarea tuturor membrilor familiei. Cf. Nicolae M. Popp, *op. cit*., p. 161. *Sudiții* erau cei care fuseseră judecați și condamnați.

[47] Ele i-au adus pe moldoveni în minele din Donbass, în preajma Mării Albe etc.

sistarea tipăririi de manuale cu alfabet latin etc.) pregătea însă şi acestor localităţi un viitor de asimilare.

Românitatea latentă a moldovenilor cu conştiinţă etnică slabă a fost pasager reactualizată de prezenţa în zonă a armatei româneşti, de darurile primite din partea Consiliului de Patronaj, de prezenţa printre ei a Echipelor I.R.E.B etc. Un reviriment s-ar putea produce — scria A.G. — numai în cazul în care localităţile respective ar fi aprovizionate cu cărţi, ziare, magazine şi produse româneşti, dacă li s-ar trimite învăţători şi preoţi vorbind limba română.

O Şcoală a moldovenilor *amintind de Molière*

Deznaţionalizarea este un proces care, în limite fireşti, se desfăşoară organic în rândurile oricărui grup emigrat în afara comunităţii de origine. Grupurile care nu iau măsuri la vreme sau care nu dispun de o pătură intelectuală capabilă să menţină legătura cu cultura naţională şi să preia sarcina conservării parţiale a identităţii etnice sfârşesc prin a uita, mai devreme sau mai târziu, şi limba şi obiceiurile cu care veniseră, însuşindu-şi-le pe cele ale noii ţări. Şcoala, armata, viaţa administrativă şi publică contribuie indirect la un bilingvism şi biculturalism care vor fi urmate, în multe cazuri, de abandonarea limbii şi erodarea culturii de origine. Pentru această schimbare identitară exista la est de Bug în anii 1940, o expresie anume: se spunea că oamenii „s-au perevedit", şi-au tradus adică felul de a fi, de a vorbi şi de a judeca în limba noii lor patrii.

Ceea ce ne aminteşte însă de *Şcoala nevestelor* a lui Molière, de educaţia care vizează scăderea iar nu creşterea capacităţilor celui educat, este modul în care s-a efectuat şcolarizarea moldovenilor în scurtul interval cuprins între începutul şi sfârşitul anilor 1930, în care unele din satele româneşti (situate mai ales pe teritoriul Republicii Autonome Moldova) au dispus de una, patru sau şapte clase în limba română şi chiar de un Institut pedagogic la Balta sau Tiraspol.

Prima idee care li s-a inculcat sistematic şi cu succes elevilor a fost aceea că moldovenii sunt slavi şi nu au nici un fel de legătură de sânge sau de limbă cu românii. În manuale, românii erau prezentaţi ca trăind exclusiv în fosta Ţară

Românească, vorbind o limbă „salonică” deformată prin neologisme împrumutate din limba franceză şi vizând, în mod imperialist să extindă „înrobirea” moldovenilor, de la cei din provincia Moldova la cei din Basarabia şi Republica Autonomă Moldova.

Rezultatele sunt trist comice. Uluiți de faptul că nişte „străini” îi înțeleg şi se fac înțeleşi cu uşurință, sătenii de la est de Bug pun invariabil echipierilor I.R.E.B. întrebarea: „de unde ați chicat?”.

În al doilea rând şi derivând militant din ideea identității specifice slav-moldoveneşti, manualele şcolare editate la Tiraspol îi învață pe elevi că moldovenii au misiunea istorică de a-i „dezrobi” pe *toți* moldovenii de sub dominația românilor.

Însfârşit, româna e prezentată în mod sistematic ca o limbă care nu permite ascensiunea socială. Ultima idee, care nu e de altfel lipsită de o parte de adevăr, în sensul că orice limbă dominată nu asigură reuşita în aceeaşi măsură cu limba dominantă, îi deprinde pe mulți dintre moldoveni cu marginalizarea şi desconsiderarea, de către alții şi, puțin câte puțin de către ei înşişi, a limbii pe care o vorbesc. De unde mirarea pe care o evocă N. Economu şi I. Apostol în articolul lor reprodus în secțiunea VIII: „Tare ni-i deşanț (de mirare) că oameni aşa mari grăiesc moldoveneşte”.

Eugen Seidel sau despre postbilingvism

Cercetările lingvistice ale lui E. Seidel au fost minuțioase, extinse şi rapid publicate, în „Bulletin linguistique”, sub forma a două studii succesive în limba germană intitulate respectiv, în traducere, *Bilingvismul la moldovenii din Ucraina de Vest* (bazat pe observații efectuate în satele Serbulovka, Kaşperovka şi Konstantinovka din zona Vosnessensk–Nikolaev) şi *Schiță a limbii moldoveneşti în Bazinul Donețului.* Regrupate sub titlul comun *Observații lingvistice în Ucraina*, care le conferă statut de părți ale aceluiaşi ansamblu, studiile sunt reproduse în traducerea d-nei Maria Ileana Moise în secțiunea VI a volumului de față.

Ideea de bază a lui E. Seidel este aceea că moldovenii de la est de Bug nu pot fi numiți bilingvi, întrucât (a) ei vorbesc mai puțin decât ar fi de aşteptat limba lor maternă, recurgând spontan la limba rusă chiar în comunicarea din

cadrul propriului grup şi nepercepând graiul moldovenesc drept factor prin care s-ar deosebi de ucraineni[48]; (b) graiul moldovenesc şi limba rusă nu sunt mărimi de aceeaşi valoare, şi nici comparabile, neintrând din această cauză în concurență reală în mintea vorbitorilor. Izolat de evoluția limbii, literaturii şi culturii române în Principate încă din secolul XVIII, supus rusificării începând cu secolul XIX, graiul moldovenesc se vorbea încă relativ curgător numai în satele în care existaseră şcoli moldoveneşti şi numai de generația şcolită în ele. Din 1938, şcolile româneşti, ca şi cele germane sau ucrainene, fuseseră însă închise, limba de predare redevenind, la fel ca pe timpul țarismului, exclusiv rusa. Lipsiți de sentimentul aparteneneței comune la un grup aparte, retrăgându-se din motive politice sau economice în *hutore* (cătune) nemarcate pe hărți, moldovenii şi graiul lor intraseră în invizibilitate. Ca limbă a literaturii, predată în şcoli, utilizată în administrație şi în viața publică, limba rusă era în mod evident limba dominantă şi se proclama ca atare în cotidian. Pe scurt, între graiul moldovenesc rusificat şi sărăcit funcțional şi limba rusă cu ipostazele ei multiple nu se punea problema alternanței bilingve. Moldovenii fuseseră, dar nu mai erau, bilingvi. Am putea spune că ei îi apăreau lui E. Seidel ca *postbilingvi.*

Situația graiului moldovenesc era, până la un punct, comparabilă cu cea a germanei, şi ea în regresiune la generațiile tinere sau în vorbirea spontană. Spre deosebire de moldoveni însă, al căror grai, izolat artificial de limba căruia îi aparține, se fosilizează, comunitățile germane dispun, din rațiuni economice şi politice, de un tratament preferențial: mențin accesul la radio şi cărți, ceea ce favorizează conservarea limbii şi a unei relative multiplicități a funcțiilor pe care aceasta le asumă; şi, am adăuga, ştiu şi sunt lăsate să ştie că vorbesc limba pe care o vorbesc. Bilingvismul refuzat moldovenilor odată cu modernizarea putea încă exista — constată E. Seidel — la germanii din Ucraina.

O a doua idee importantă a lui E. Seidel, derivând tot din cercetările efectuate inițial în Ucraina de vest, este aceea privind conservarea profund inegală a graiului moldovenesc în localități diferite.

Într-un *Post-scriptum* la acest prim studiu, E. Seidel a consemnat reacția lui A.G. la constatările lui lingvistice. Din punctul de vedere, sociologic, al lui A.G., concluziile lui E. Seidel erau valabile numai parțial, pentru unul din stadiile

---

[48] Situația aceasta poate fi comparată astăzi cu aceea a minorității italiene din Statele Unite. La fel cu moldovenii de la est de Bug, italienii nu se mai definesc de mult ca grup prin limba pe care o vorbesc; ei nu mai situează în centrul identității lor limba italiană.

de păstrare a limbii care puteau fi întâlnite la moldovenii de la est de Bug, şi anume *stadiul intermediar*. În afară de acesta, putea fi întâlnit, în nord, în satele româneşti din jurul Novgorodului şi Kirovogradului şi mai cu seamă în Bazinul Donețului, *un stadiu de conservare maximă*, în care moldovenii comunicau în grai moldovenesc iar copiii lor nu cunoşteau decât graiul moldovenesc. Însfârşit, în localități ca de exemplu Kolni Boloto sau Pietro Ostrov puteau fi întâlniți moldoveni *deznaționalizați*, la care doar numele de familie şi unele toponime mai aduceau mărturia originii lor etnice, graiul moldovenesc fiind părăsit.

A.G. pare a fi reacționat şi la afirmațiile lui E. Seidel privind utilizarea spontană a limbii ruse de către moldoveni. El propunea o comparație cu limbile materne ale imigranților din Statele Unite ale Americii, vorbite în familie, dar înlocuite automat prin engleză în public.

La aceasta am adăuga faptul că, aşa cum o subliniază de altfel E. Seidel, utilizarea limbii ruse nu e clar delimitată la vorbitori de aceea a limbii ucrainene. Aproximând lingvistic un continuum ruso-ucrainean, ne întrebăm însă dacă acesta nu era identificabil, în mod simultan, atât cu limba rusă dominantă, cât şi cu graiurile dominate ucrainean şi moldovean. Consecințele unei asemenea *competențe lingvistice difuze* pentru sentimentul identității etnice sau al ataşamentului față de limba maternă rămân de stabilit prin cercetări viitoare.

Al doilea studiu al lui E. Seidel este rezultatul direct al dialogului cu A.G. De data aceasta, E. Seidel se deplasează în zonele în care graiul moldovenesc era încă relativ bine conservat: Martinoş, Pancevo şi Kanij la sud-est de Novomirgorod; Gruzskoe, în apropiere de Kirovograd şi, în mod surprinzător, mai cu seamă vechile sate moldoveneşti (datând din secolul XVIII) din Bazinul industrializat al Donețului: Bairak, Troițkoe sau Novoignatievka. Graiul moldovenesc va fi comparat de această dată, nu cu limba rusă, ci cu limba română, spre a i se semnala caracteristicile în raport cu aceasta. E. Seidel găseşte, în germană, soluția care-i permite să eludeze pe cât posibil termenul de „limbă moldovenească": el va utiliza termenul *Moldawisch* pentru graiul moldovenesc din România şi *Moldowanisch* pentru graiul moldovenilor de la est de Bug. Unele dintre afirmațiile lingvistului german, la acest nivel al comparației fine între cele două ipostaze ale vorbirii moldoveneşti şi româna standard, vor trebui nuanțate, reformulate sau chiar corectate. Rămân însă valabile întrebările

mari şi grave pe care cercetătorul acesta inventiv şi excentric[49], care-i trezea brusc din somn pe moldovenii la care stătea în gazdă ca să vadă dacă aceştia reacționează în rusă sau în grai moldovenesc, şi le-a pus cu seriozitate în anii lui de înstrăinare față de național-socialismul din Germania, dăruiți cu simplitate proiectului I.R.E.B.

Participarea I.C.S. la operațiile de repatriere

Repatrierea a fost prezentată ca scop al înscrierii românilor şi asociată cu lucrările I.R.E.B. de armata română aflată la est de Bug de la început. În *Raportul II* al lui A.G. către Sabin Manuila (reprodus în secțiunea I), acesta menționează discuția purtată în decembrie 1941 cu generalul C. Dragalina, care punea problema promisiunilor ce le pot fi făcute moldovenilor în vederea repatrierii şi imagina o acțiune comună în acest sens a I.C.S. şi a corpurilor de armată româneşti din Nikolaev, Azov şi Crimeea.

Deşi mandatul le e limitat la înscriere[50], echipierii I.R.E.B. vor nota constant în rapoartele lor (vezi subdiviziunea *Metoda de lucru a echipei*, mai sus) atitudinea diversă a populației față de repatriere: de la teama de evacuare forțată în România, la dorința de a trece în Basarabia.

La 16.11.1942, la Consfătuirea organizată la Odessa pentru a comunica şi a afla date cu privire la românii de la est de Bug — trecuseră patru luni de la începerea lucrărilor I.R.E.B. —, A.G. prezintă deja un *Memoriu cu privire la problemele practice pe care le ridică în toamna şi iarna 1942 românii de peste Bug* (reprodus în secțiunea I). În esență, memoriul vorbeşte despre faptul că, (a) datorită nemulțumirilor provocate de administrația germană, românitatea latentă

---

[49] În evocarea sa (inclusă în *Anexă*), N. Both a vorbit despre cariera întoarsă a lui E. Seidel în România comunistă: acesta nu urcă, ci coboară în funcții la Universitatea din Cluj, unde predă o vreme în anii de după război. El va fi de altfel și unul din primii emigranți din România într-o altă țară socialistă — R.D.G.

[50] Vezi în acest sens punctul 1 al scrisorii nr. 16 a lui T. A. Stoianovici către A.G. În interviul cu Z. Rostás, G. Retegan subliniază de asemenea: „Noi n-aveam nici un fel de dispoziție pentru aducerea lor în Basarabia, sau în Moldova sau nu știu unde. Singura noastră sarcină era să-i înregistrăm și să le distribuim o serie de produse de-astea, de strictă necesitate. […] Și în august ’43 am terminat toată operația de înregistrare […] În ’43 am venit în București, numai Golopenția și eu, ceilalți veniseră mai înainte. În septembrie ’43 s-a primit dispoziție să mergem înapoi și să-i aducem în Basarabia pe toți cei ce vor să vină. Nimic obligatoriu. Numai cei ce vor să vină” (cf. secțiunea VIII).

a unei părți a populației moldovenești este reactualizabilă într-o serie de localități din regiunile Vosnessensk, Pervomaisk, Novomirgorod şi Kirovo; (b) în acest scop este necesară redeschiderea şcolilor româneşti; acordarea de autorizații studenților de la est de Bug care doresc să studieze la Institutul Pedagogic din Tiraspol sau la Balta; aprovizionarea cu cărți şi gazete în limba română; trimiterea de preoți misionari din România şi (c) la un apel de transferare în România (în sudul Basarabiei) este de aşteptat că ar răspunde, după estimațiile echipei I.R.E.B., aproximativ o treime din moldovenii de la est de Bug.

La 18.3.1943, într-o *Notă despre stadiul actual al problemei repatrierii românilor de peste Bug*[51] (reprodusă în secțiunea I), la opt luni de la demararea lucrărilor I.R.E.B., A.G. recomandă ca, alături de Comisia pentru repatrierea românilor de peste Bug, constituită în octombrie 1942 pe lângă Subsecretariatul de Stat al Românizării, Colonizărilor şi Inventarului Național spre a rezolva cereri individuale de trecere pe teritoriul României, ar putea fi efectuată, prin schimb de populație româno-ruso-ucrainean întrucât germanii ocupanți nu intenționează să renunțe la brațele de lucru din zonă, transferarea în România a moldovenilor de la est de Bug. Obiecțiile formulate în legătură cu o eventuală repatriere în timpul războiului de către Preşedinția Consiliului de Miniştri (ar reduce disponibilitățile prevăzute pentru colonizarea luptătorilor şi ar pune în primejdie securitatea statului prin aducerea în țară a unor moldoveni educați în sistemul sovietic) sunt discutate de A.G. într-un memoriu adresat direct mareşalului Antonescu.

La 13 ianuarie 1943, I.C.S. remite Comisiei pentru repatriere 33 dosare (copii ale formularelor de înregistrare a familiilor moldoveneşti din 30 plăşi, două oraşe şi două municipii de la est de Bug) precum şi o serie de propuneri pentru repatriere, pe care A.G. le va expune prin viu grai Comisiei la 16 ianuarie 1943. Nu am găsit aceste dosare.

În septembrie/octombrie 1943 I.C.S. primeşte de la Preşedinția Consiliului de Miniştri dispoziția de a pune la dispoziția guvernatorului Alexianu opt dintre funcționarii care se ocupaseră de înscrierea românilor de la est de Bug pentru a ajuta, în calitate de experți statistici, forțele armate române care evacuau moldovenii de la est de Bug.

---

[51] O comparație între *Nota* aceasta a lui A.G. și referatul lui Titu Rădulescu-Pogoneanu reprodus în *Anexă* (vezi și nota 32 mai sus) ar fi de natură să sublinieze influența lui A.G. în concepția celui din urmă.

Nevoia de experți statistici se făcuse simțită în urma unui incident petrecut în cursul repatrierii de către armată, în aprilie 1943, a unor moldoveni originari din trei sate din Kuban (printre care se număra comuna Moldovanskaia). Cei dornici să se strămute în România fuseseră expediați de către generalul Vasiliu-Rășcanu, cu însoțitori militari, în două garnituri de tren din Kuban la Râbnița în Transnistria. Cum însă generalul Vasiliu-Rășcanu nu anunțase autoritățile românești, generalul Popescu-Corbu, prefectul județului Râbnița, dispusese evacuarea a trei sate de polonezi catolici[52] din apropiere pentru a caza familiile moldovenești. Prevenit de echipierii I.R.E.B., I.C.S. va face, prin S. Manuila, intervenții pentru repararea abuzului și aducerea familiilor din Moldovanskaia în comuna din Basarabia care le fusese repartizată.

La propunerea lui A.G., care pare a fi fost legată de incidentul amintit, repatrierea moldovenilor de la est de Bug doritori să se stabilească În România se va efectua în sudul Basarabiei, în satele de germani rămase goale prin repatrierea lor de către armata germană în Silezia sau Polonia. Printre satele alese în acest scop se numărau satul Șaba (care fusese locuit de nemți elvețieni/francezi din Munții Jura) și satul Sărata, ambele în apropiere de Cetatea Albă. În satul Sărata vor fi aduse astfel familiile din Dunaievka (vezi amintirile lui A. Rațiu în secțiunea VIII).

În perioada noiembrie 1943–martie 1944 vor lucra pentru repatrierea unor familii de moldoveni din județele Alexandria, Kirovograd, Novomirgorod, Bobrineț și Dolinskaia alături de câtiva membri ai echipei I.R.E.B. (A.G., G. Retegan, N. Betea, A. Rațiu, E. Seidel), un număr de funcționari ai Institutului Central de Statistică: Al. Vidican, I. Mălinaș, Al. Nistor, Al. Văsieș.

Se organizează atunci, pe Bug, trei puncte de trecere (fiecare cu câte o comisie de triere) din zona de la est de Bug prin Transnistria spre Basarabia: la Golta, unde lucrează G. Retegan, alături de un reprezentant al Serviciului secret de siguranță german (*Sichercheitsdienst*) și de reprezentanți ai administrației românești; la Vosnessensk (unde lucrează I. Apostol și, după mărturiile lui A. Rațiu, Al. Vidican și Uciu Deac) și la Nikolaev, care e cel mai frecventat, unde lucrează Nicolae Economu (care, ajutat uneori de Rațiu, aduce refugiați din zona Melitopol). Cei trei se ocupă de îmbarcarea în vagoane de tren cu destinația

---

[52] Pentru a satisface criteriile inițiale de colonizare în Noua Rusie, numeroși polonezi trecuseră la religia ortdoxă.

Cetatea Albă a românilor care se repatriază. Iar la Cetatea Albă, un grup compus din C. Mănescu, N. Betea, A. Rațiu, D. Corbea-Cobzaru şi Maca îi conduce în satele de destinație.

Odată cu apropierea frontului, G. Retegan, I. Apostol şi N. Economu se retrag la Odessa, unde se află, la Comisia centrală de repatriere, A.G. Ei încearcă o ultimă operație de aducere a unor familii de moldoveni care se aflau nu departe de Nikolaev, dar sunt siliți să renunțe din cauza apropierii armatelor ruseşti.

Ca rezultat al operațiilor de repatriere două localități moldoveneşti părăsesc aproape în întregime Ucraina: Moldovanskaia în Caucaz şi Dunaievka, lângă Melitopol şi Marea Azov. Între timp, incidentul de la Râbnița fusese corectat, Al. Văsieş conducându-i pe moldovenii din Kuban în sudul Basarabiei. Global, aproximativ 2 000 de moldoveni trecuseră în regiunile Odessa şi Republica Moldovenească. În februarie, frontul ajunge lângă Bug şi lucrările de repatriere se opresc (cf. *Proces-verbal de depoziția martorului Anton Golopenția*, reprodus în secțiunea I).

Moldovenii aşezați în satele părăsite de minoritarii germani din sudul Basarabiei au rămas acolo după război. Între 15 şi 16 familii au venit în România prin Ministerul Agriculturii şi au fost colonizate la Călăraşi (familia Mileşcinko), în Bucureşti (familia lui Leonte Leuță) şi restul în Banat (vezi interviul cu G. Retegan în secțiunea VIII).

Paralel cu Comisia de recolonizare şi împroprietărire a funcționat şi o Comisie de schimbare a banilor despre care vorbeşte, în amintirile sale, A. Rațiu (secțiunea VIII).

Din interviul lui Retegan aflăm că, în perioada repatrierilor, el a scos din lagărul german un grup de 550 de bărbați moldoveni din satele a 8-a, a 9-a şi a 10-a (respectiv Martinoşa, Panciova şi Kanij) care urmau să fie trimişi la lucru în Germania.

La încheieera acestui proiect

La încheierea acestui proiect, îmi revin în gând cuvintele lui Hugh Seton-Watson, care mărturisea, la una din ultimele sale vizite în România, că ar fi gata să meargă în Africa pe urmele chiar şi ale unui singur englez, spre a vedea cum şi-a orânduit viața şi ce a realizat pe alte meleaguri. Cuvintele istoricului britanic

intră în ecou cu ideile despre cercetarea la est de Bug ale lui A.G., care insista asupra faptului că moldovenii trebuie căutați chiar şi în satele în care riscă să fie doar unul.

Cu dificultăți pe care le-am evocat, Echipa I.R.E.B. a respectat acest deziderat. La sfârşitul cercetărilor ei, s-a ştiut dintrodată mult mai mult decât se bănuise că se poate şti despre românii răzlețiți sau formând comunități compacte în partea depărtată, cvasi-invizibilă pentru noi atunci, a Ucrainei.

Vămuită de împrejurări, recolta bogată a echipei I.R.E.B. e prezentată doar în mică măsură în volumele pe care le aducem acum, după o muncă de patru ani şi cu o întârziere de peste o jumătate de secol, în fața cititorilor. Sperăm că aceste volume sunt doar un început şi că acțiunea de regăsire a materialelor culese între 1941–1944 de echipa I.R.E.B. va fi continuată de cercetători din România, Republica Moldova, Ucraina şi Rusia, în spiritul de conlucrare pe care îl imagina, chiar în închisoare fiind, Anton Golopenția.

Studiul feluritelor ramuri ale aceluiaşi trunchi etnic este firesc şi dătător de energii pentru cei care îl întreprind. Cultura națională, în care se varsă în cele din urmă toate informațiile astfel adunate se aseamănă —spunea vizionar Simone Weil, tot în anii cruzi ai celui de al doilea război mondial — cu un lan de grâu. Ea îl hrăneşte binevenit şi darnic pe fiecare, cu bucurii şi întristări care-i adâncesc şi lămuresc identitatea. Atâta timp cât nu vedem în ea nimic deasupra sau diferit de o hrană a sufletului şi a minții, ea nu este nicicând de respins, mai mult, ea trebuie salutată.

Poate că e timpul să încercăm să scoatem de sub sfielile tăcerii de cultură mereu altfel dominată şi mereu îndoindu-se de sine momente, cum a fost cel al cercetării I.R.E.B., în care s-a îndrăznit tinereşte întâlnirea cu semeni înstrăinați de multă vreme dar păstrând încă nume şi vorbe prin care puteau fi contactați şi înțeleşi. Momente de acest fel luminează nu numai un aspect al trecutului românesc, ci şi modul în care se poate vorbi astăzi despre o diversitate românească.

Sanda Golopenția
Providence, 15 septembrie 2006

NOTA EDITOAREI

Textele reproduse în cele nouă secțiuni ale volumului de față sunt dispuse în ordine cronologică în cadrul fiecărei secțiuni. Cititorii pot astfel descoperi cu uşurință scrisorile/rapoartele, uneori articolele, care au fost produse în mai mult sau mai puțin acelaşi moment, antecedentele şi derivatele lor nu numai în cadrul aceleiaşi secțiuni, ci şi la nivelul întregului corpus. În câteva cazuri, integrarea în succesiune a unor documente nedatate a ridicat probleme pe care le discutăm în note şi rămâne sub semnul întrebării până la confirmări, infirmări sau precizări viitoare. Pentru documentele nedatate, inserarea s-a făcut potrivit datării lor ipotetice, pe care am semnalat-o prin includerea între paranteze drepte şi am justificat-o în note. Am marcat prin asterisc antepus numelui de familie cazurile în care prenumele autorului nu a putut fi recuperat (*Cosovanu) şi prin asterisc antepus titlului de studiu/articol cazurile în care nu putem preciza numele autorului (**Moldovenii din Caucaz. Informații culese la Tiraspol*). Asteriscuri antepuse însoțesc şi textele pe care le-am inserat la editare într-o structură de ansamblu care nu le cuprindea inițial.

Secțiunea I conține, în afara rapoartelor, referatelor şi tabelelor prezentate de A.G., o serie de texte datorate lui D. Gusti, T. A. Stoienescu, Gh. Bucurescu, articole de ziar nesemnate etc. oferind o viziune globală asupra rezultatelor şi perspectivelor cercetării I.R.E.B. pe care am considerat-o ca derivând din participarea la lucrările conduse de A.G. sau din dialogul cu acesta.

Spre a facilita cititorilor urmărirea vastului corpus legat de operația de identificare a românilor de la est de Bug întreprinsă de I.C.S., am reprodus în cuprinsul volumului de față o serie de documente publicate anterior mai cu seamă de Editura Enciclopedică, Editura Fundației Culturale Române, Editura Albatros, sau Editura Academiei: (a) în secțiunea I, memoriul adresat de A.G. lui M. Antonescu, procesul-verbal de depoziție a martorului A.G. şi cele zece declarații care urmează, publicate în *UC*; (b) în *Introducere* şi secțiunea III, scrisorile 4a, 53a, 75a–e, 78a şi 79a respectiv 46, 64 şi 69 publicate în *CMR* respectiv A.G., *Rapsodia epistolară*; (c) în secțiunea VI, articolul A.G. şi I. Apostol, *Folclor românesc din regiunea Vosnessensk*, retipărit în volumul A.G. *Opere complete*, vol. I.; (d) în secțiunea VII, declarații ale lui M. Levente (23.2.1950 şi 1.3.1950, ora 1:05), C. Pavel (29.1.1950 şi 8.1.1953), Şt. Popescu (27.1.1950,

1.2.1950 a–b, 14.2.1950 şi 6.1.1953), A. Raţiu (8.10.1949, 16.1.1950, 30.1.1950 a–b, 31.1.1950a–c, 14.2.1950), M. Ştefănescu (5.1.1950a, 15.1.1950, referatul lui S. Siegler (9.7.1951), ordonanţa de clasare a acuzatorului public I. Pora (10.10.1945) cu concluziile, referatele de menţinere a clasării semnate de procurorul Filipescu [26.10.1950] şi Gh. Diaconescu (26.8.1952), precum şi ordonanţele/referatele din 26.11.1951, 29.11.1951, 20.12.1951 şi 10.1.1952; (e) în secţiunile VI şi VIII, materialul regrupat sub titlul *Folclor din judeţele Pervomaisk, Znamenka, Vosnessensk, Melitopol, Mariupol şi Doneţk* şi sub titlul *Românii de la est de Bug — A. Teren, B. Repatrieri*, extras din volumul A. Raţiu, *Românii de la est de Bug* (Bucureşti: Editura Fundaţiei Culturale Române, 1994); (f) în diverse secţiuni, articole publicate în „Revista Fundaţiilor Regale", „Cronicarul I.C.S.", „Sociologie românească (Serie nouă)", „Revista istorică", „Lupta" etc. Am semnalat de fiecare dată în note provenienţa textelor, subliniem aici o datorie de recunoştinţă şi o legătură care se ţese, prin ea, cu alte volume, mai mult sau mai puţin recente aparţinând aceluiaşi peisaj.

În reproducerea textelor, am urmat îndeaproape documentul original, simplificând astfel pe cât posibil sarcina *Notelor şi comentariilor*. Astfel, în secţiunile I–III şi în *Anexă*, antetul, adresele semnatarilor (expeditorilor) de rapoarte/scrisori, informaţiile care apar pe plicuri, atunci când dispunem de ele, sunt reproduse în corpul textului. În secţiunile I-III şi în *Anexă* am reluat întocmai modul de datare şi de specificare a locului din care s-a scris. Singura excepţie o reprezintă, într-un număr de cazuri, deplasarea datei/locului de la sfârşitul la începutul raportului/scrisorii, spre a uşura astfel urmărirea succesiunii. În cazurile în care nu era marcată la începutul sau sfârşitul scrisorii, am inclus între croşete data cea mai timpurie apărând pe ştampila poştală de pe plic sau, pentru scrisorile fără plic însoţitor, specificarea [f.d.]. Notele au putut astfel fi limitate la precizarea provenienţei documentului (arhive, reviste sau cărţi) şi la o descriere a suportului fizic, cu indicarea ştampilelor de cenzură sau a existenţei/nonexistenţei plicurilor (în cazul secţiunii III), a sublinierilor de lectură ale anchetatorilor (în secţiunea VII), a raţiunilor datării propuse de către noi, a unor comparaţii sau comentarii speciale cu alte documente cuprinse în volum sau publicate anterior etc. În secţiunile I–III, VII şi *Anexă*, notele ne aparţin. În secţiunile IV–VI şi VIII am demarcat, de fiecare dată, notele autorilor de notele

care ne aparțin prin introducerea siglei S.G. între paranteze drepte la sfârşitul celor din urmă.

Cum o serie de texte (rapoarte, scrisori) au fost scrise relativ spontan şi în grabă de autori care nu au avut atunci în vedere publicarea lor, am avut de decis asupra măsurii şi a naturii intervențiilor de editare în text. În genere, am întregit tacit abrevierile, extrem de numeroase: *f.*, *pt.*, *pac.*, *fam.*, *m-rea*, *aug.*, *sept.*, *D-tru*, *jum.* etc. au devenit astfel *foarte*, *pentru*, *pachete*, *familii*, *mănăstirea*, *august*, *Dumitru*, respectiv *jumătate* etc. De asemenea, am înlocuit cifrele 1–10 prin cuvintele care le marchează, atunci când ele apăreau izolat în cuprinsul textelor. În cazul listelor sau al tabelelor, am regularizat formatul în care acestea erau prezentate eliminând tacit, pe cât a fost posibil, inconsecvențele. Am corectat tacit greşelile de ortografie, semnalând prin croşete exclusiv adaosurile de cuvinte lipsă sau modificările menite să clarifice pasaje altfel greu de înțeles (cu specificarea, în note, a elementului modificat din original). Am menținut, în schimb, utilizarea, în ecou cu informatorii moldoveni, a unor cuvinte sau forme locale: *comsomoli* (pentru *comsomolişti*), *prezidate* (pentru *preşedinte*), *burjui* (pentru *burghezi*), *ucraineşti* (pentru adj. *ucraineni*, *ucrainene*), *individualişti* (proprietari individuali), *cartină* (film), *chino* (cinematograf), *răsculăcit*, *represat*, *sudit* (pe care le-am explicat în *Introducere*) etc.

În reproducerea textelor, am normalizat grafiile, formele gramaticale şi ezitările lexicale (evidente în adoptarea unor neologisme), care erau curente în epocă, menținând câteva — rare — forme martor: *trebuiesc, octomvrie, septemvrie* (care apar însă regulat în formele *septembrie, octombrie* în scrisul nostru), *pasportul, şocolată.*

Pentru a facilita utilizarea datelor, am armat volumul cu un *Glosar*, un *Indice de nume* şi un *Indice de nume geografice şi administrative*. În alcătuirea glosarului am beneficiat de posibilitatea de comparație şi/sau verificare cu lucrarea *Graiuri româneşti din Basarabia, Transnistria, Nordul Bucovinei şi Nordul Maramureşului. Texte dialectale şi Glosar* publicată de Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe şi Vasile Pavel (Bucureşti: Institutul de Fonetică şi Dialectologie „Al. Rosetti”, 2000). În alcătuirea *Indicelui de nume* am reprodus formele fluctuante ale aceluiaşi nume/prenume, datorate fie schimbării lor voite în cursul vieții purtătorului (Gheorghe Reteganul devenit George Retegan; Manuilă modificat în Manuila, probabil pentru a uşura apariția lui în texte scrise

în alte limbi decât româna etc.), fie necunoaşterii lor de către cei care le menţionează (astfel, A. Raţiu, care, la data arestării, nu cunoaste numele exact al Directorului General al Institutului Central de Statistică, va recurge în declaraţiile sale la formele *S. Mănăilă*, *S. Manoila* şi *S. Mănuilă*), fie notării lor diferite de către echipieri diferiţi (sau de către acelaşi echipier la momente diferite), în acest caz punându-se de multe ori şi problema trecerii de la alfabetul chirilic la alfabetul latin. În alcătuirea *Indicelui de nume geografice şi administrative*, ne-am servit, spre comparaţie, de Anatol Eremia, *Nomenclatorul localităţilor din Republica Moldova* (Chişinău: Civitas, 2001); *Codurile poştale ale Republicii Moldova în noua organizare administrativ-teritorială* (Chişinău: Ministerul Transporturilor şi Comunicaţiilor. Întreprinderea de Stat „Poşta Moldovei", 1999) şi Vasile Stati, *Moldovenii la răsărit de Nistru* (Chişinău: Poligraf Service, 1995). Am menţionat soluţiile la care am recurs în câte o scurtă notă aşezată în fruntea fiecăruia dintre cei doi *Indici*. Pe ansamblul lor, numele de localităţi sunt însă departe de a fi prezentate în mod unitar. Va fi necesară examinarea ansamblului lor şi o normare *ad hoc* care să ţină seama de normele stabilite în R.S. Moldova aş cum reies din lucrările menţionate mai sus. Ne limităm să subliniem aici că, dată fiind tradiţia noastră de ortografiere a numelor proprii în unele dintre cazuri, şi din dorinţa de a sublinia faptul că operăm cu nume din alt spaţiu decât cel al României actuale, am recurs la litera „k", acolo unde în R. Moldova se optează deja, aproape exclusiv, pentru „c". Rămâne ca, sub impulsul unor apariţii cum este volumul de faţă, instituţiile de resort să elaboreze un îndreptar de notare unitară a numelor de localităţi din R. Moldova şi din Ucraina/Rusia.

Pe parcursul celor patru ani de lucru, numărul celor care mi-au stat în ajutor cu generozitate şi competenţă este considerabil: o adevărată echipă internaţională de prieteni vechi şi noi. Volumul include materiale care mi-au fost puse la dispoziţie, în manuscris sau înainte de publicare, de d-nii Septimiu Chelcea, Rostás Zoltán, Viorel Achim de la Bucureşti, d-l Nicolae Both de la Cluj-Napoca, d-nii Vasile Şoimaru şi Alexei Marinat de la Chişinău. Au furnizat cu generozitate informaţii care au fost incluse în note d-na Ruxandra Guţu-Pelazza şi d-l Vittorio Pelazza de la Paris. Textele lui E. Seidel au fost traduse din limba germană în limba română de d-na Maria Ileana Moise (Bucureşti), iar textele scrisorilor în limba germană au fost traduse în limba română de d-na Anca Guţu-

Nelle (Stuttgart). Mi-au stat în sprijin pentru multe întrebări privind limba germană d-nele Anca Guțu-Nelle, Lidia Bradley (München) şi Inge Wimmers (Princeton) şi pentru tot ce privea spațiul moldovenesc, de la consultații lingvistice la hărți şi texte expediate darnic, d-l Vasile Şoimaru. D-na Sheila Hogg şi d-l Ned Quist, de la Brown Orwig Music Library (Providence) mi-au pus la dispoziție copii după piesele româneşti înregistrate pe disc de C. Brăiloiu. Încă înainte de plecarea din țară, d-l N. Economu mi-a oferit o serie de fotografii pe care le luase în cursul campaniei I.R.E.B. Dintr-un recent periplu, d-l Vasile Şoimaru a revenit cu minunate imagini, din care mi-a permis să aleg câteva pentru ilustrarea volumului de față. În introducerea în calculator, am beneficiat de sprijinul prețios al d-lui Marius Rădoi, care s-a ocupat alert şi eficient de secțiunea II.

Ajunsă la acest din urmă paragraf, mă gândesc deodată că vor fi în curând zece ani de când am bucuria şi privilegiul de a lucra cu Domnul Marcel Popa, Directorul Editurii Enciclopedice, fără sprijinul generos şi competent al căruia volumul de față, la fel cu cele care l-au precedat, nu ar fi ajuns să fie publicat. Îi mulțumesc pentru tot ce face, cu simplitate şi pasiune, redând culturii româneşti texte care au fost amuțite de ani vitregi. Le mulțumesc, de asemenea, tuturor celor care au colaborat, în cadrul Editurii Enciclopedice, la truda din care s-a născut această carte: d-na Vanda Anghel (asamblarea textului), d-nele Gabriela Istrate, Cornelia Nastase, Mariana Marzea (tehnoredactor), d-ra Gabriela Iancu, şi d-l Adrian Istrate (procesare), d-l M. Grigorescu (corectură).

Sanda Golopenția

Providence, 15 septembrie 2006

ABREVIERI CURENTE

AFG: Arhiva familiei Golopenția

A.G.: Anton Golopenția

Arhivele S.R.I.: Arhivele Serviciului Român de Informații

CMR: Anton Golopenția, *Ceasul misiunilor reale*. Ediție îngrijită, introducere şi note de Ştefania Golopenția, Bucureşti: Editura Fundației Culturale Române, 1999.

Cronologie: Sanda Golopenția, *Cronologie* (in) Anton Golopenția, *Opere complete*, Vol. I. *Sociologie*, Bucureşti: Editura Enciclopedică, 2002, p. XLII–CXXVII.

dact.: dactilografiat

distr.: district

dos.: dosar

fam.: nume de familie

h.: hutor, cătun

I.C.S.: Institutul Central de Statistică

I.S.R.: Institutul Social Român

I.R.E.B.: Identificarea românilor de la est de Bug

M.St.M.: Marele Stat Major

M.U.: Marea Unitate

N.K.G.B.: Comisariatul Poporului pentru Securitatea Statului (U.R.S.S.)

N.K.V.D.: Comisariatul Poporului pentru Afacerile Interne (U.R.S.S.)

P.P.C.: Prefectura Poliției Capitalei

Rapsodia epistolară: Anton Golopenția, *Rapsodia epistolară. Scrisori primite şi trimise de Anton Golopenția (1923–1950).* Ediție îngrijită de Sanda Golopenția şi Ruxandra Guțu Pelazza. Introducere şi note de Sanda Golopenția, Bucureşti: Editura Albatros, 2004.

UC: Anton Golopenția, *Ultima carte*. Volum editat, cu Introducere şi Anexă de Prof. Dr. Sanda Golopenția, Bucureşti: Editura Enciclopedică, 2001.

VH: Valea-Hoțului

SUMAR

Raport I către Directorul General al I.C.S. (Tiraspol, 23.12.1941)/__

Raport II către Directorul General al I.C.S. (Nikolaev, 28.12.1941)/__

Raport III către Directorul General al I.C.S. (Nikolaev, 30.12.1941)/__

Raport IV către Directorul General al I.C.S. (Nikolaev, 8.1.1942)/__

*T. A. Stoianovici/ pentru A.G.: Raport V către Directorul General al I.C.S. (Nikolaev, 3.1.1942)/__

Raport VI către Directorul General al I.C.S. [Valea-Hoțului, 21.1.1942]/__

Referat către Directorul General al I.C.S. (București, 26.3.1942)/__; *Anexă*: Compunerea echipei de înscriere a românilor de peste Bug/__

Referat către Directorul General al I.C.S. (București, 27.7.1942)/__; *Anexă*: Lista materialelor ambalate în lăzi/__

Cifra românilor din Transnistria. Analiză a rezultatelor inventarierii din decembrie 1941 și confruntarea lor cu evaluările românești anterioare și cu recensămintele rusești/__

Raport către Directorul General al I.C.S. (Kantakuzinka, 2.9.1942 a)/__

Raport către Președinta Consiliului de Patronaj al Operelor Sociale. Desfășurarea lucrărilor de ajutorare și de înscriere a românilor aflători la est de Bug, în cursul lunii august 1942 (Kantakuzinka, 2.9.1942 b)/__; *Anexă*: Harta deplasărilor echipei în Generalkommissariatul Nikolaev/__

Notă asupra lucrărilor de identificare a românilor de peste Bug, ciornă [septembrie 1942]/__

Rezultate prealabile ale lucrărilor de identificare a românilor de peste Bug pe ziua de 25 septembrie 1942 (județele Vosnessensk, Cherson/*complet*; județele Nikolaev, Pervomaisk și Novi Bug/*parțial*)/__

Notă despre lucrările de identificare a românilor de peste Bug (Consfătuirea de la Odessa cu privire la românii de peste Bug, 16.11.1942)/__

Memoriu cu privire la problemele practice pe care le ridică în toamna și iarna 1942 românii de peste Bug (Consfătuirea de la Odessa cu privire la românii de peste Bug, 16.11.1942)/__

Dimitrie Gusti: Cercetări monografice românești (iulie–decembrie 1942)

Notă despre stadiul actual al problemei repatrierii românilor de peste Bug [18.3.1943]/__; *Anexă*: Harta „Românii din Generalkommissariatul Nikolaev. Așezări românești, români răzleți, căi de comunicație, august 1942–februarie 1943“/__

Am găsit dincolo de Bug un însemnat număr de români [februarie 1943]/__

*Expoziția de prezentare a rezultatelor [lucrărilor] de identificare statistică a românilor de peste Bug [februarie 1943]/__

Domnule Mareșal [mai 1943]/__

Românii din Cotul Niprului (Situația din [intervalul] mai–iunie 1943)/__

Așezările românești din Tauria de Nord (Situația din intervalul mai–iulie 1943)/__

Românii din bazinul Donețului (Situația din intervalul 1 iulie–20 august 1943)/__

Declarație/ Interesul științific al materialului cules dincolo de Bug (7.2.1950 b) /__

Declarație/ Componența echipei de înscriere a moldovenilor de dincolo de Bug (15.5.1951)/__

Declarație/ Demobilizarea și scutirea de mobilizare a unor funcționari de la Institutul de Statistică (26.5.1951)/__

II. RAPOARTELE ECHIPIERILOR CĂTRE ANTON GOLOPENŢIA

Anton Golopenția: Repartizarea pe teren a echipelor (f.d.)/__

Anton Golopenția: Completarea listei [de] mobilizare pentru lucru. Martie 1943–martie 1944 (f.d.)/__

Echipa de recunoaștere (Ion Oancea și Gheorghe Retegan)

Ion Oancea și Gheorghe Retegan: Echipa de recunoaștere către conducătorul I.R.E.B. (14.1.1942)/__

Echipa I (Gheorghe Bucurescu, Nicolae Economu, Ion Apostol)

Novo Grigorievka/Târgu Frumos (10–16.8.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__; Ion Apostol, Tablou sociologic suma*r*/__; Ion Apostol, Învățători moldoveni/__; Ion Apostol, Referințe în legătură cu politicul/__

Arnautovka/Vizireni (17–22.8.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__; Ion Apostol, Referințe în legătură cu politicul/__

Belousovka (22–29.8.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__; Ion Apostol, Referințe în legătură cu politicul/__

Troițkoe/Troițka (30.8.–1.9.1942): Gheorghe Bucurescu către A.G. (30.8.1942)/__; Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar (4.9.1942)/__

Juiiova, Krivorojie (1.9.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__

Mihailovka/Mihailiuka (2–3.9.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__

Noua Odessa (3–20.9.1942): Gheorghe Bucurescu către A.G. (3.9.1942)/__; Gheorghe Bucurescu, Notă informativă (20.9.1942); Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__

Kasperovo/Gaspareuka (20–28.9.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă (28.9.1942)/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar (Gaspareuka și Spiridoniuka*)*/__

Novo-Petrovka–Misticika/Noua Petrovka (29–30.9.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__; Ion Apostol, Informatori pentru D-l Brăiloiu (folclor)/__

Sebena/Jelaneț (29.9.–4.10.1942): Gheorghe Bucurescu, Notă informativă 4.10.1942)/__; Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__

Perisadovka (5.9.1942): Ion Apostol, Tablou sociologic sumar/__

Gruskoe (28.11.1942): Gheorghe Bucurescu către A.G. (28.11.1942)/__

Echipa II (Nicolae Marin-Dunăre, Ion Chelcea, Dan Duțescu)

Rakova (10–17.8.1942): Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 1 (15.8.1942); Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 2 (15.8.1942); Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 3 (Tablou sociologic sumar, 17.8.1942)/__

Șcerbani/Șerbani (15–21.8.1942): Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 4 (18.8.1942); Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 5 (19.8.1942); Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 6 (21.8.1942); Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 7 (Tablou sociologic sumar, 21.8.1942)/__

Rakova Poseolok, Rațovo, Noua Grigorievki Poseolok, Noua Grigorievki Nr. 1, Bogdanovski, Dudniski, Șefcenko, Vasilovka și Dimitrovka (25–28.8.1942): Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 8 (25.8.1942)/__; Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 9 (27.8.1942)/__; Nicolae Marin-Dunăre, Raport Nr. 10 (28.8.1942)/__

Mărkuleasa/Dimovka (26–31.8.1942): N. Marin-Dunăre, Raport Nr. 11 (31.8.1942)/__

Șerbanski Poseolok, Troițki Poseolok, Noua Ukrainka; Dimovka Nr. 3; Noua Alexandrovka/Soldatska; Reno; Iasna; Iakimovka; Iasna Poliana; Bugski, Rikovo și Oghilenia; Grebenika; Suhoielaneț; Leonopol; Voronțovka; Sinkievici și Țurki; Ostrovka; Noua Șmidovka; Kirovka; Kașperevski Poseolok, Ivanițki; Moldavka; Noua Sofronovka, Stara Sofronovka, Noua Kamenka, Artemovka, Budionovka, Vladimirovka (1–24.9.1942): Nicolae Marin-Dunăre, Câteva date asupra localităților cercetate de la 1 septembrie a.c. (24.9.1942)/__

Echipa III (Nicolae Betea, Corneliu Mănescu, Dumitru Corbea-Cobzaru)

Bulgarka/Bulharka (12–15.8.1942): Dumitru Corbea-Cobzaru, Raport (20.8.1942)/__

Vosnessensk, Lager, Natiahailovka și Hutorul Bug (16–25.8.1942): Corneliu Mănescu, Tablou sociologic sumar (25.8.1942)/__; Dumitru Corbea-Cobzaru, Vedere sumară asupra orașului Vosnessensk (26.8.1942)/__; Dumitru Corbea-Cobzaru, Sate cu moldoveni (26.8.1942)/__

Vosnessensk III / Ţiganii, Soldatska, Drujulibovka, Nikolaevska, Zernosovhoz şi Kolos (28–29.8.1942): Dumitru Corbea-Cobzaru, Raport asupra înscrierilor familiilor de moldoveni din Vosnessensk III (1.9.1942)/__

Sofronovka, Bogodarovka, Petrino, N. Jenievka, Aristarhovka, Flencinburg, Pokrovka, Krutnearka şi Jelaneţ (4–7.9.1942): Dumitru Corbea-Cobzaru, Notă informativă (19.9.1942)/__

Pişceanii Brod, Petrivka, Pomeşinka (26.9.–12.10.1942): Dumitru Corbea-Cobzaru, Raport de activitate (12.10.1942)/__

Raion Veliko Viska (27.11.1942): Dumitru Corbea-Cobzaru, Raport asupra materialelor primite (27.11.1942)/__

Echipa Mircea Biji, Tudor A. Stoianovici

Pleteni Taşlâk, Iliutka, Turazivna, Nova Iliutka, Onikievo, Novo Krasne; raion Malaia Viska, Polievka, Iudkovka, Lozovatka, Manuilovka (4.12.1942): Mircea Biji, Notă informativă (4.12.1942)/__

Repatrieri

Iuliu Mălinaş: Referat/ Lucrări de repatriere a moldovenilor refugiaţi din regiunile Cuban şi Caucaz (23.1.1944)/__

Iuliu Mălinaş: Referat/ Situaţia evacuaţilor din Crimeea şi Cuban (2.2.1944)/__

Iuliu Mălinaş: Referat/ Repatrierea moldovenilor evacuaţi din Crimeea şi Cuban (7.2.1944)/__

Iuliu Mălinaş: Referat / Rezultatele operaţiei de repatriere a evacuaţilor din Crimeea şi Cuban (10.3.1944)/__

III. CORESPONDENȚA MOMENTULUI

1. A.G. către Tudor A. Stoianovici (8.9.1941)/__

2. Gheorghe Gh. Nilvan către A.G. (20.12.1941)/__

3. A.G. către Ștefania Golopenția (25.12.1941)/__

4. A.G. către Ștefania Golopenția (28.1.1942)/__

5. Ștefania Golopenția către A.G. (31.1.1942)/__

6. Mihail Levente și Constantin Pavel către A.G. (f.d.)/__

7. Ștefania Golopenția către A.G. (1.2.1942)/__

8. D.C. Georgescu către Ștefania Golopenția (28.2.1942)/__

9. Corneliu Golopenția către A.G. (21.7.[1942])/__

10. Corneliu Golopenția către A.G. [29.7.1942]/__

11. Dumitru Golopența către A.G. (31.7.1942)/__

12. N.I. Popescu-[indescifrabil] către A.G. (2.8.1942)/__

13. Tudor A. Stoianovici către A.G. (6.8.1942)/__

14. Camil Suciu către A.G. (f.d.)/__

15. A.G. către Corneliu Golopenția (14.8.1942)/__

16. Tudor A. Stoianovici către A.G. (17.8.1942)/__

34. Tudor A. Stoianovici către A.G. (8.9.1942)/__

35. Corneliu Golopenția către A.G. (9.9.1942)/__

36. Depozitar al ziarelor din Odessa [către A.G.] (10.9.1942)/__

37. N.I. Popescu-[indescifrabil] către A.G. (10.9.1942)/__

38. I. Schileru către A.G. (11.9.1942)/__

39. *Cosovanu [către A.G.] (11.9.1942)/__

40. Corneliu Golopenția către Ștefania Golopenția (13.9.1942)/__

41. Dimitrie Gusti către A.G. (13.9.1942)/__

42. Ion Oancea către A.G. (f.d.)/__

43. A.G. către Ștefania Golopenția (18.9.1942)/__

44. Ștefania Golopenția către A.G. (18.9.1942)/__

45. Octavian Neamțu către A.G. (18.9.1942)/__

46. Vladimir G. Boantă către A.G. [19.9.1942]/__

47. Corneliu Golopenția către A.G. [19.9.1942]/__

48. D.C. Georgescu către A.G. (20.9.1942)/__

49. A.G. către Ștefania Golopenția (23.9.1942)/__

50. Tudor A. Stoianovici către A.G. (25.9.1942)/__

51. A.G. către D.C. Georgescu (f.d.)/__

52. A.G. către Ștefania Golopenția [1.10.1942]/__

53. Corneliu Golopenția către A.G. (7.10.1942)/__

54. Romulus Golopenția către A.G. (18.10.1942)/__

55. Ovidiu Vlădescu și Ștefan Rădulescu către Institutul Central de Statistică (22.10.1942)/__

56. A.G. către Institutul Central de Statistică (f.d.)/__

57. Octavian Neamțu către A.G. (23.10.1942)/__

58. Ștefania Golopenția către A.G. (24.10.1942)/__

59. A.G. către Guvernământul Transnistriei (f.d.)/__

60. Corneliu Golopenția către A.G. (3.11.[1942])/__

61. Corneliu Golopenția către A.G. (f.d.)/__

62. A.G. către Ștefania Golopenția (10.11.1942)/__

63. Nicolae Vlad către A.G. (12.11.1942)/__

64. A.G. către Cabinetul Guvernatorului Civil al Transnistriei (15.11.1942)/__

65. A.G. către Ștefan Popescu (16.11.1942)/__

66. A.G. către Ștefania Golopenția (17.11.1942)/__

67. A.G. către Ştefania Golopenţia (26.11.1942)/__

68. Camil Suciu către A.G. (28.11.1942)/__

69. A.G. către Mircea Biji, Tudor A. Stoianovici şi Dumitru Corbea-Cobzaru (1.12.1942)/__

70. Eugen Seidel către A.G. (1.12.1942)/__

71. A.G. către Ştefania Golopenţia (4.12.1942)/__

72. Lila [indescifrabil] către A.G. (7.12.1942)/__

73. Petre Vlad către A.G. (7.12.1942)/__

74. Sabin Manuila către Manfred von Killinger, traducere din limba germană (30.12.1942)/__

75. Nicolae Marin-Dunăre către A.G. (6.2.1943)/__

76. A.G. către Ştefania Golopenţia (31.5.1943)/__

77. Sabin Manuila către A.G. (26.6.1943)/__

78. Ingeborg Seidel-Slotty către A.G., traducere din limba germană (11.9.1943)/__

79. Sabin Manuila către A.G. (5.11.1943)/__

80. A.G. către Mircea Vulcănescu (f.d.)/__

81. A.G. către Nicolae Economu, fragment (f.d.)/__

VI. Așezările românești dintre Bug și Nipru — Cercetare condusă de Anton Golopenția

Anton Golopenția: Proiect de sumar pentru un număr special din „Sociologie românească“ (an. V, nr. 1–2)/__

Anton Golopenția: Satele românești din jurul Vosnessenskului. Informații culese de la săteni emigrați la Nikolaev/__

Nicolae Economu, Gheorghe Bucurescu, Nicolae Marin-Dunăre, Ion Apostol: Satele românești din jurul Vosnessenskului. Informații culese în satele Bulgarka, Rakova și Novogrigorievski/__

Nicolae Marin-Dunăre: Mărkuleasa, un sat “de deal” din regiunea Vosnessensk (raionul Noua Odessa)/__

Nicolae Marin-Dunăre: Cătunele (*hutorele*) moldovenești din plasa Noua Odessa/__

*Moldoveni din Caucaz. Informații culese la Tiraspol (1942)/__

*Tabel: Proporția căsătoriilor mixte printre moldovenii de dincolo de Bug (f.d.)/__

*Tabel onomastic cuprinzând numele de familie pe localități în județele Vosnessensk, Pervomaisk, Nikolaev și județele limitrofe (1942)/__

Ion Apostol: Nume de familie din 25 sate românești de la est de Bug. Cu o hartă, *Așezările românești dintre Bug și Nipru* (1943)/__

*Tabel: Graiul moldovenilor de peste Bug (f.d.)/__

Eugen Seidel: Observații lingvistice în Ucraina. I. Bilingvismul la moldovenii din Ucraina de vest; II. Schiță a limbii moldovenești din bazinul Donețului, traducere din limba germană (1942)/__

Anton Golopenția și Ion Apostol: Folclor românesc din regiunea Vosnessensk (1942)/__

Ion Apostol: Crăciunul și Anul-Nou la românii de la est de Bug (1943)/__

Anton Rațiu: Folclor din județele Pervomaisk, Znamenka, Vosnessensk, Melitopol, Mariupol și Donețk/__

Ion Chelcea: Folclor din Soldatska, Belousovka și Șerbani/__

*Hartă: Raionul Kompanievka (f.d.)/__

*Hartă: Raionul Ustinovka (f.d.)/__

VII. Lucrările de identificare a românilor de la est de Bug în Arhivele S.R.I.

A. Dosarul anchetei Lucrețiu Pătrăscanu

Lucia Apolzan

Declarație/ Distrugerea unor materiale ale lui Mihail Levente de către Matilda Ștefănescu (16.1.1949)/__

Nicolae Betea

Proces-verbal de interogatoriu/ Institutul Central de Statistică; echipa de identificare a românilor de la est de Bug; Mihail Levente (14.1.1953)/__

Mihail Levente

Declarație/ În Ucraina am cules unele date asupra producției din patru–cinci colhozuri (19.1.1950 a)/__

Declarație/ După 23 August mi-am adus aminte de lucrările mele (19.1.1950 b)/__

Declarație/ Măsuri pentru distrugerea notelor (f.d.)/__

Declarație/ Instrucțiuni de distrugere a lucrărilor, date Matildei Ștefănescu (f.d.)/__

Declarație privitoare la comportarea celor ce au participat la identificarea moldovenilor de peste Bug ([20.]1.1950)/__

Declarație/ Activitatea pe teritoriul U.R.S.S. (21.1.1950)/__

Declarație/ Material cules din proprie inițiativă pe teritoriul U.R.S.S. (23.1.1950 a)/__

Declarație/ Date culese ca membru al echipei și date culese personal (23.1.1950 b)/__

Declarație/ Date politice culese în august–septembrie 1942 (25.1.1950 a)/__

Declarație/ Date politice culese, reluare (25.1.1950 b)/__

Declarație/ Date politice culese, reluare (26.1.1950)/__

Declarație/ Rapoartele despre starea de spirit a populației, întocmite de Ștefan Popescu (27.1.1950a)/__

Tovarăși, activitatea mea pe teritoriul U.R.S.S. nu-mi face cinste (27.1.1950b)/__

Activitatea mea pe teritoriul U.R.S.S. (13.2.1950)/__

Declarație/ Note informative asupra stării de spirit a românilor de dincolo de Bug (23.2.1950)/__

Declarație/ Caracterizarea stării de spirit a populației de către membrii echipei conduse de Ștefan Popescu (27.2.1950)/__

Declarație/ De ce am ascuns activitatea și materialul întocmit în Ucraina partidului (1.3.1950, ora 1:05)/__

Declarație/ Lucrare despre sovhozuri n-am făcut în nici un caz (1.3.1950)/__

Declarație/ Împrejurările plecării mele în Ucraina (31.10.1950)/__

Constantin Gh. Pavel

Declarație/ Echipa de cercetare și înscriere a românilor de dincolo de Bug (29.1.1950)/__

Declarație/ Institutul Central de Statistică; echipa de identificare a românilor de dincolo de Bug; Mihail Levente (8.1.1953)/__

Nicolae Petrea (Eugen Savin)

Proces-verbal de interogator[iu]/ Activitatea partidului comunist la Institutul Central de Statistică (7.1.1953)/__

Ștefan Popescu

Declarație/ Rapoarte asupra stării de spirit a populației românești de dincolo de Bug (27.1.1950)/__

Declarație/ Rapoarte ale echipei I.R.E.B. (1.2.1950 a)/__

Declarație/ Rapoarte asupra stării de spirit a românilor de dincolo de Bug, văzute de Mihail Levente (1.2.1950 b)/__

Declarație/ Rapoarte asupra stării de spirit a românilor de dincolo de Bug (14.2.1950)/__

Declarație/ Institutul Central de Statistică; echipa de identificare a românilor de dincolo de Bug; Mihail Levente (6.1.1953)/__

Anton Raţiu

Declarație/ Anton Golopenția (8.10.1949)/__

Declarație/ Recensământul general din Basarabia și Bucovina în toamna anului 1941 (12.10.1949)/__

Declarație/ Scutiri de mobilizare pentru personalul Institutului Central de Statistică (19.10.1949)/__

Declarație/ Întâlnire cu Vladimir Trebici la Kuțuveanka, lângă Berdiansk (25.11.1949)/__

Declarație/ Publicarea materialelor culese dincolo de Bug: propunerea lui Dimitrie Gusti (16.1.1950)/__

Declarație/ Date culese pe teren de Mihail Levente și Ștefan Popescu (28.1.1950)/__

Declarație/ Acordul partidului comunist cu plecarea peste Bug a comuniștilor de la Institutul Central de Statistică (30.1.1950 a)/__

Declarație/ Adunare la Varvarovka a echipei de identificare a românilor de dincolo de Bug (30.1.1950 b)/__

Declarație/ Rapoartele asupra stării de spirit a românilor de dincolo de Bug (31.1.1950 a)/__

Declarație/ Dispoziții date de Anton Golopenția (31.1.1950 b)/__

Declarație/ Dispoziții date de Anton Golopenția, reluare (31.1.1950 c)/__

Declarație/ Rapoarte asupra stării de spirit a românilor de dincolo de Bug (14.2.1950)/__

Declarație/ Institutul Central de Statistică; echipa de identificare a românilor de dincolo de Bug; Mihail Levente (12.1.1953)/__

Simion Siegler

Simion Siegler: Referat [de punere în libertate a lui Mihail Levente] (9.7.1951)/__

Matilda Ștefănescu

Declarație/ Arhiva Institutului Central de Statistică în 1942 și 1948 (7.12.1949)/__

Declarație/ Anton Golopenția și Oficiul de Studii (26.12.1949 a)/__

Declarație/ Ce m-a făcut să mă ocup de materialul ce aparținea U.R.S.S. (26.12.1949 b)/__

Declarație/ Inventarierea materialului referitor la problemele din U.R.S.S. și a aceluia adus de acolo ([26.]12.1949 c)/__

Declarație/ Distrugerea unor lucrări ale echipei de identificare a românilor de dincolo de Bug și ale lui Anton Golopenția (27.12.1949)/__

Declarație/ Distrugerea lucrărilor efectuate de Mihail Levente în cadrul echipei de identificare a românilor de dincolo de Bug (5.1.1950 a)/__

Declarație/ Felul cum se poate ajunge la materialul adus din U.R.S.S. (5.1.1950 b)/__

Declarație/ Discuții cu Mihail Levente pe marginea materialului adus din campania de identificare a românilor de dincolo de Bug (6.1.1950)/__

Declarație/ Distrugerea corespondenței Oficiului de Studii al Institutului Central de Statistică (15.1.1950)/__

Declarație/ Mapa cu lucrarea lui Levente, pe care am rupt-o (26.1.1950)/__

Declarație/ Declarații cu privire la Mihail Levente în 1950 și 1951 (18.7.1951 a)/__

Declarație/ Declarații cu privire la Mihail Levente, reluare (18.7.1951 b)/__

Material ridicat de tov. Firescu (20.1.1950)

B. Parchetul Curții București

Acuzator public Ion Pora: Ordonanță de clasare (10.10.1945)/__

Concluzii pentru menținerea clasării (f.d.)/__

Procuror Filipescu: Referat de menținere a clasării [26.10.1950]/__

Ordonanță (5.12.1950)/__

Parchetul Curții București către Ministerul Agriculturii (26.12.1950)/__

Ordonanță (12.1.1951)/__

Parchetul Curții București către Ministerul Agriculturii (12.1.1951)/__

Ministerul Agriculturii către Parchetul Curții București (23.1.1951)/__

Ordonanță (23.1.1951)/__

Parchetul Curții București către Ministerul Agriculturii (29.1.1951)/__

Ministerul Agriculturii către Parchetul Curții București (15.2.1951)/__

Ordonanță (20.2.1951)/__

Cabinetul Crime de război către Cabinetul Tov. Președinte al Curții București (3.4.1951)/__

I. Chiș: Referat (3.4.1951)/__

Ordonanță (7.4.1951)/__

Cabinetul Crime de război către Cabinetul Tov. Președinte al Curții București (9.4.1951)/__

Ordonanță (4.5.1951)/__

Către Tov. Președinte al Curții București (5.5.1951)/__

Parchetul Curții București: Referat [1.10.1951]/__

Parchetul Curții București: Referat (6.10.1951)/__

Cabinetul Crime de război către Comandamentul Miliției București (26.11. 1951)/__

Comandamentul Miliției București. Direcția Miliției Pază și Ordine. Secția Mandate către Secția 27 Miliție (29.11.1951)/__

Parchetul Curții București către Comandamentul Miliției București (15.12.1951)/__

Comandamentul Miliției București. Direcția Miliției Pază și Ordine. Secția Mandate către Secția 27 Miliție (20.12.1951)/__

Ordonanță (10.1.1952)/__

Parchetul Curții București. Cabinetul Crime de război către Comandamentul Miliției București (10.1.1952)/__

Procuror Gh. Diaconescu: Referat (26.8.1952)/__

VIII. Evocări și articole ulterioare scrise de membrii echipei I.R.E.B.

Nicolae Marin-Dunăre: Echipa de cercetări sociologice la est de Bug (21.5.1976)/__

Nicolae Marin-Dunăre: Echipa de la est de Bug (extrase din interviul realizat de Zoltán Rostás, 1985)/__

Gheorghe Retegan: Cercetările de la est de Bug (extrase din interviul realizat de Zoltán Rostás, 1985)/__

Nicolae Economu și Ion Apostol: Contribuții la cercetările etnosociologice privind așezările românești de la est de Bug (1992)/__

Vladimir Trebici: Cuvânt despre neuitare (1994)/__

Anton Rațiu: Românii de la est de Bug (1994)/ A. TEREN — Se fixează sarcini, se formează echipe/__; *Alexandrovka, jud. Vosnessensk/__; Identitate de structură spirituală/__; De unul singur, prin spațiul ucrainean/__; *Novoignatievka, jud. Azovsk/__; Dunaievka, în loc de Dunăreni/__; Au fost colonizați în Ucraina si români ardeleni?/__; Românii din jurul Aradului, colonizați în preajma Kievului/__; B. REPATRIERI (1994) — Românii din Ucraina solicită repatrierea/__; Și bulgarii băștinași doresc repatrierea/__; În Caucaz, comuna Moldovanskaia/__; Un comisar al guvernului, absolut necesar/__; Un material inestimabil, pentru care s-a plătit cu viața/__

George Popescu: Amintiri despre Anton Golopenția (1996)/__

IX. ANEXĂ

*Plan de documentare și cercetare U.R.S.S. (f.d.)

*Bibliografie generală. Românii din U.R.S.S. și Polonia (f.d.)/__

Apollon Skalkovskii Istoria regiunii Noua-Rusie, 1730–1823 (1836; traducere din limba rusă, f.d.)/__

Apollon Skalkovskii: Încercare de descriere statistică a regiunii Noua-Rusie, 1730–1823 (1850; traducere din limba rusă, f.d.)/__

Apollon Skalkovskii: Vitejia română (1897; traducere din limba rusă, f.d.)/__

Date provizorii asupra ținutului Nistru–Bug (f.d.)/__

Populația de origine etnică germană din Basarabia, Bucovina și Dobrogea (f.d.)/__

Al. Smochină: Așezarea și răspândirea românilor în Ucraina și Rusia (f.d.)/__

Al. Smochină: Referat. Din așezările românilor de peste Nistru (24.5.1941)/__

Nichita P. Smochină: Românii de peste Nistru (iunie–iulie 1941)/__

Al. Smochină: Referat. Așezarea Republicii Moldovenești (2.6.1941)/__

Diomid Strungaru: Graiul moldovenimii orientale în cadrul unității și latinității limbii române (f.d.)/__

Diomid Strungaru: Folclorul moldovenimii orientale (7.6.1941)/__

Al. Smochină: Vechimea satelor românești de peste Nistru (13.6.1941)/__

Al. Smochină: Referat/ Harta Republicii Moldovenești (14.6.1941)/__

Al. Smochină: Referat. Pomicultura și viticultura în Basarabia și Republica Moldovenească (25.6.1941)/__

Diomid Strungaru: Referat/ Tabele privind teritoriul și populația Ucrainei (11.11.1941)/__

Nichita P. Smochină, Diomid Strungaru, T. Decuseară ș.a.: Încheiere/ Consfătuirea privitoare la românii de peste Bug (16–18.11[.1941])/__

Notă de comunele moldovenești dincolo de Bug și Nipru în Ucraina (f.d.)/__

Diomid Strungaru: Numărul românilor transnistrieni (1.12.1941)/__

Capitolele contului I.R.E.B. (f.d.)/__

Transnistria (*Zadnistrianșcina*) (4.1.1942)/__

Anton Golopenția: Anunț către moldoveni, ciornă (f.d.)/__

Anunț către moldoveni, tipărit în limbile română și ucraineană în ziarul „Novii Ceas“ (22.1.1942)/__

Anunț către moldoveni, afiș tipărit în limbile română și ucraineană (f.d.)/__

Subprefect Ștefan Bălan: Referat (23.1.1942)/__

H.H. Stahl: Referat [privind chestiunea ridicată de D-l Subprefect al județului Balta] (11.3.1942)/__

Gheorghe Bucurescu: Raport asupra numărului moldovenilor pierduți prin colonizare în Siberia, ucidere, deportare sau foamete (1942)/__

Diomid Strungaru: Bibliografia românilor de peste Nistru (23.6.1942)/__

Borderou de mărfurile aduse de D-l Golopenția de la Odessa la data de 20.11.1942/__

Ion Apostol: Întrebuințarea bucăților de materie încredințate mie pentru schimb (f.d.)/__

Permis de trecere. *Durchlassschein. Perepustka* Anton Golopenția (6.1.1943)/__

Ordin de serviciu. *Dienstbefehl* Anton Golopenția (9.1.1943)/__

Ordin de serviciu. *Sonderausweis* Anton Golopenția (15.4.1943)/__

Legitimație Anton Golopenția,traducere din limba germană (15.5.1943)/__

Tabel de materialele necesare completării operei de ajutorare a familiilor românești de peste Bug (f.d.)/__

Titu Rădulescu-Pogoneanu: Schimbul de populații româno–ruso–ucrainean și asigurarea frontierelor României (20.9.1943)/__

Comisiunea inter-departamentală: Condițiile schimbului de populație româno–ruso–ucrainean (25.9.1943)/__

Comisiunea inter-departamentală: Plan definitiv de reglementare a operațiunii schimbului de populație (25.9.1943)/__

Instrucțiuni pentru întocmirea actelor justificative a[le] cheltuielilor în legătură cu operațiunile de repatriere a românilor din ținuturile de la est de Nistru [1943]/__

Comandamentul de Căpetenie al Armatei. Departamentul Guvernatorului Civil al Transnistriei către Generalkommissariatul din Nikolaev, traducere din limba germană (f.d.)/__

Carol Hrovath: Obligațiile excepționale [ale salariaților publici] (31.12.1943/__

I. Făcăoaru: Munca obligatorie (31.12.1943)/__

Mihai Korne: S. Schafferman, *Dr. W. Filderman* (15.2.1987)/__

Sanda Golopenția: Dizvoltarea furtunoasă a Moldovei Socialiste (1.12.1988)/__

Sanda Golopenția: Ideologie în dialect (15.2.1989)/__